



Szabadka, V. évfolyam, 1999 - JÚLIUS - AUGUSZTUS * Ára 10 dinár

ISSN 1450-6831

BŰCSORSZÁG

Vajdasági honismereti szemle





Az olvasóhoz

Általában úgy szokás mondani: „a nyári uborkaszazon”, mivel ezidőjáratig történik valami. Nos, az évezred utolsó évének nyara rendhagyó módon igen csak eseménydús – legalábbis ami bennünk, dévidéki magyarokat érint. A napi politikától most eltekintünk, hisz az elmúlt hónapokban (sajnos) foglalkoztunk vele eleget. Maradnak a természeti, illetve humán tudományokhoz kapcsolódó történetek, évfördülők, megemlékezések. Augusztus folyamán pl. részesei lehetünk egy csodálatos égi üneménynek, a csak nagy ritkán előforduló teljes napfogyatkozásnak. Azután emlékeznünk kell a másfél évszázada megbukott magyar polgári forradalom egyik legszomorúbb napjára, a világiosi fegyverletételre. Am nem feledkezhetünk meg az ezeréves államalapítóról, Szent István királyunkról sem.

Egy nemzet sorsát hosszú időre meghatározó történelmi vereségről nem idomos nagy lelkesedéssel megemlékezni. Sokkal felemelőbb érzés a fényes győzelmeket felidézni, kiértékelni a hadvezérek parádés vagy éppenséggel a kevésbé szerencsés hadmozdulatait. Ettől függetlenül a történelmi igazságról (igazságtalanságról) beszélni kell, ha másért nem, hát azért, hogy a jövő nemzedéke okuljon belőle.

Egész más a helyzet egy olyan visszapaillants esetében, ami egy ország megalapítását, egy nemzet kialakulását és felemelkedését hivatott méltatni, emlékeztetni az utódokat az elődök számtalan dicső tetteire, zseniális katonai, továbbá kül- és belpolitikai „húzásaira”. Első koronás királyunk Vajk-István esetében ez talán még túllúnt is könnyű feladat egy történész számára. Azért egy valamit nem szabad szem elől tévesztetni. A magyarság európai államisága nem István királlyal, hanem apja, Géza nagyfejedelem uralkodásával kezdődött. Igaz, ő még nem tudta levetkőzni az ősi nomád-sámnihitű életformát, de elkövette azt a politikai tettet, ami biztosította fia és népe számára a jövőt: szakított a „Nagy Szövetséggel”, Bizáncsal (Konstantinápolyal), majd az egykori kérelhetetlen ellenséggel, Nagy Károly utódával (utódaival), a német-római császárral (császárokkal), valamint a pápával, azaz a katolikus egyházzal kötött szövetséget.

Igy nem csoda, ha 1001 január elsején – így írják a krónikák – Vajk-István fejére a II. Szilveszter pápa által küldött szent korona került – természetesen a német-római császár hozzájárulásával. Stefanus-rex tehát a nyugati kereszténység nevében kezdte építeni országát édesanyja, Sarolta lámogatóásával. Születi még nyugati feleséget is szereztek neki, Gizella bajor királyián személyében.

Első nagy ellenfele, az ősi megyeri uralkodói hagyomány szerinti utód, a somogyi főúr, Koppány jött, a trónjától való manapság sokan valamiféle népi hősi igyekezetnek átfarmálta, ami korántsem felel a valóságnak. Koppány a konzervatív nomád múltat képviselte a jövő emberével, Vajk-Istvánnal szemben, aki mögött Nyugat-Európa keresztény világa állt. A tesvérháború elkerülhetetlenné vált. A döntő csatában, valahol Veszprém és Várpálota között, Vajk-István nyugati páncélos lovassága (melyet apjától, Gézától „örökölt”) szétverte Koppány nomád-magyar harcmódot képviselő seregét. A krónikák szerint maga a nagyúr is elesett a csatában. Hottestet a győztes király (vagy talán anyja, Sarolta) négyfelé vágatta és darabjait elrettentés jelül Esztergom, Veszprém, Győr és Gyulafehérvár kapuira szegyeztette.

Ezek után az ifjú királynak még két „pogány” vetélytársát kellett legyűrnie. Előbb közeli rokona (Erdély ura) Gyula, a nagybácsiakéja ellen vezetett győzedelmes hadjáratot, majd nem sokkal később a bizánci udvar politikai intrikáitól kukkolt Átjónnyal kellett megküzdnie. Átjón, kinek neve törökül „aranyat” jelent, Koppányhoz hasonló, az Álföldet birtokló nagyúr volt. A kütfők egyhangúlag bizánc-barátinak és ugyanakkor görögkeleti vallásúnak öröklítették meg. Ez alkalommal tehát már a két keresztény egyház – a római katolikus és a konstantinápolyi görögkeleti-összecsapásáról volt szó. Átjón hiába próbált ellenállni. A királyi seregek a nagyton tehetséges fiatal Csanád vezérreléle alatt az ún. nagy őszi csatában megsemmisítették ellenfelüket. Átjón levagott feje nem sokára Vajk-István lába előtt hevert. Ezzel Magyarország egyszer s mindenkorra a nyugat-európai keresztény egyházhoz, azaz a római pápa fennhatósága alá került. Ma már bizony mondhatjuk, az Istennek hála. Ugyanis ez a tény mentette meg a nemzetet a fizikai megsemmisüléstől. Szent István négy évtizedig uralkodott. Ez az idő elég volt számukra, hogy szilaj népet betörte az új európai rendbe. Igaz, mindez külföldiek segítségével történt, de épp ebben nyilvánult meg az ő magyarság. Aljón itt mementőként mai napig nagyon időszerű gondolatnak idézete az „Intelem”-ből, melyeket egyetlen fiának, a fiatalon elhunyt Imre hercegnek szánt: „Mert amiként különb-külbomb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-külbomb nyelveket és szokásokat, különb-külbomb példát és fegyvert hoznak maguikkal, s mindez az országot dicszli, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a főfeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő”.

RICZ PÉTER

Fő-és felelős szerkesztő

Tartalom

KOVÁCH Géza:

A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848)

A császári berendezkedés kérdése a Bánságban

MESZÁROS Piroksa:

Szabadka városrendezésének története

HOVÁNY Lajos:

A Felsőhegy melletti Kalocsai-völgy a térképeken

KÖHEGYI Mihály:

Silling István: Kakasok szőlőinek, Máriát kiáltanak

Adalék a vajdasági magyar archaikus népi imádságok

variafordási vizsgálatához.

Tótfalu, 1997. 135 p.

G. TÓTH Ilona:

A Tisza-vidéki Újság tudósítása

Kaponyáról – 1849

GERLÓVICS Szilveszter:

A szabadságharc bácskai

érmészeti emlékei

BONA Gábor:

A szabadságharc honvédsége

1849-ben

HERMANN Róbert:

Görgel Artúr – hős vagy áruló?

MELLÉKLET

Stevan MACKOVIĆ:

A hatalom viszonyulása a

prostitúcióhoz a II. világháború

előtt és után

LALIA Gábor:

Prostitúció és

leánykereskedelem

PAPP Árpád:

Magánbűnök, közkerölcsök

WEISSENBECK József:

Bordélyok Földváron

Címloldali képünkhöz:

SVNT ISTVÁN

LOVASSOZBA

Készítője MEZEI ISTVÁN, Torda szülőtte, ma szabadkai lakos, ezermester és fafariagó. Kritikusai a mai napig nem döntötték el, hogy az általa készített művek kézimunkák, iparművészeti alkotások, szobrászati vagy népművészeti alkotások, esetleg csak hagyományápolásból született termékek. Mindenesetre M. I. jövőre a millennium évében a magyar történelem nagy alakjait szerethető megörökíteni és bemutatni a nagyközönségnek, úgy Magyarországon mint szülőhazájában.

HORVÁTH József

A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848)*

A császári berendezkedés kérdése a Bánságban

KOVÁCH Géza

A történelmi szakirodalomban köztudott, hogy a török ellen viselt felszabadító háború sikerei nyomán a bécsi udvar kidolgozta Magyarország jövődét, az új helyzetnek megfelelő berendezkedési tervét. Ezzel egy, Kollonich Lipót gróf titkos királyi tanácsos, egykori magyar kamara-elnök, győ-

dalomba való betagozására katonai eszközök alkalmazásával, avagy a gazdasági, társadalmi sajátosságokat figyelembe véve, a korszerűnek számító kameralista elveket érvényesíteni szándékozó kamarai szempontok alapján kerüljön-e sor. Végül is 1690-ben éppen az említett szempontok alapján átszerve-

gyar hatóságok kikapcsolásával közvetlenül a központi kormány-szervek irányítása alá kerüljön. A Bánságot az udvar olyan királyi bir-toknak tekintette, amely felett az uralkodó korlátlan és elidegeníthetetlen tulajdonjoggal rendelkezik. Következésképpen a központi intézményeken kívül más hatóságok utasítása nem érvényesülhetett s a nemesek birtokszerezését sem engedélyezték. Lényegében az egész Bánság kamarai birtok lett s évtizedekig katonai kormányzat alatt maradt.

Mint már említettük, az új tarto-mány élére Gróf Claudius Flori-mundus Mercy lovassági tábornok nevezték ki, egy ideiglenes ta-nácsossal „Landes-Einrichtungs Com-mission” néven, hogy intézze a közigazgatást, katonai és pénzügyi dolgokat. Az új tartomány megszer-vezésére nézve Mercy is benyújtott 1717-ben egy tervezetet. Azt java-solta, hogy a történelmi fejlődést tartva szem előtt a Temesi bánsá-got négy kerületre (districtus) osz-szák fel. Minden kerületnek legyen alispánja (Vode gespan), továbbá a magyar közjognak megfelelően minden kerületben szolgabíró (Stuhlrichter) álljon, ki felügyeli a községek bíráit, beszedi a közpén-zeket, stb.

1717 novemberében udvari bi-zottság érkezett Bécsből Temes-várra, mely Mercy javaslataiból tö-rölt mindent, ami a magyar várme-gyékire emlékeztetett. Elvetette Mercy megyei felosztásra vonat-kozó tervezetét s az osztrák örökös tartományok mintájára 13 kerületre, 6 katonai századvidékre és a kli-szurai hegyvidékre osztotta a kö-vetkezőképpen:

- Torontálban: csanádi, becske-reki és pancsovai kerületek,
- Temesben: temesvári, csáko-vai, verseci és újpalánkai kerületek,
- Krassó-Szörényben: lippai, facseti, lugosi, karánsebesi, almási és orsovai kerületekre a Kliszu-rával.

A tiszai, dunai, marosi közleke-dés biztonsága érdekében létesültek a mokriai, kikiindai, franyovai, melenceli, botosi és idvori katonai századok.

A régi Csanád és Arad megyék



I. Lipót



Kollonich

ri püspök és 1686-tól fogva kalo-csai bíboros éresek irányítása alatt működő albizottságot bízták meg. Ezt az „Einrichtungswerk des Kö-nigreichs Hungaria” című tervet azután egy Ferdinánd Dietrichstein herceg, császári főudvarmester elnökletével tevékenykedő főbi-zottság rövidített formában és írás-s véleményvel ellátva terjesztette I. Lipót elé. E terjedelmes javaslat-nak teljes egészében való alkalmazására számos véleményelté-rés miatt nem került sor. A fő ellen-tétek abban nyilvánultak meg, hogy Magyarországnak a Habsburg bir-

ték a Magyar kancelláriát, szabá-lyozták az új szerzeményi területen fekvő birtokok elidegenítését. Az 1715. és 1720. évi országgyűlés igyekezett korszerűsíteni a har-mincad-hivatalok működését. A be-telepítések és bevándorlások a 18. század nagy részében lényegében az Einrichtungswerkben megfogal-mazott elvek szerint történtek.

Hasonló elvek szerint került sor az 1616-1717. évi török ellen vívott visszafoglaló háború után a bán-sági kamarai berendezkedésre.

A fiskális és kamarai érdek a-mellett szolgált, hogy Bánság a ma-

Marostól délre eső területei is ide lettek csatolva.

Az összes kerületek élére a Temesi kormányzókat (Landes Administration des Temescher Banat) nevezték ki.

A kerületek élén 11 tisztartó (Werwaller) állt, meléje kirendelt vámszedőkkel, harmincadosokkal, sótisztizéssel és írnokokkal.⁴

Mercy a világos fejű, európai látókörű katonapolitikus mindennekellátott az elvadult, de termékeny táj újranépesítését tekintette első feladatának.

Hivatalba lépése után azonnal, már 1717-ben elvégeztette a bánsági terület lakosságának összeírását, majd hat évvel rá elkészítette annak részletes térképét is.

A Mercy-féle összeírás már csak azért is lényegbevágóan fontos, mert többé-kevésbé átláthatóan összehasonlítható az 1554 és 1559 közötti török defterekkel. Megnehezíti feladatunkat azonban a két összeírás nyelvének különbözősége és az ezekből fakadó rengeteg elírás, a helynevek sokszor kibogozhatatlan fordítása. Másfelől a két összeírás területileg sem fedi egymást, egyrészt a két-féle közigazgatási beosztás, másrészt a török hódoltság változó határai miatt, tekintetbe véve az Erdélyi fejedelemség bánati birtokait is. Ennek ellenére a két összeírásból nyilvánvalóan szembejuthat a pusztulás, a demográfiai apadás vagy stagnálás s a lakosság nemzetiségi megoszlásának teljes megváltozása.

A magyarság pusztulása, elvándorlása már a XV. század elején megindult, s helyére tömegesen jött be a szerb és román lakosság. Temes és Torontál megyékben a helynevek többsége a török defter szerint is magyar eredetű, akárcsak a szerbes végződésű helynevek szótöve. A szörényi bánság helynevei többségükben szlávokak, vagy románok. Mindebből nemzetiségi megoszlásra következtetni azonban nehéz, tekintetbe véve az évszázados szláv-román szimbiózis nyelvi hatásait.

Az 1579-es török összeírás a temesvári vilajet lakosságát a következőképpen tárja elénk.

náhié	város	falu	házak száma	kolostor	terra	puszta
házak						
Temesvári	4	684	130	3200	3 2	92
Felnaki	1	52	22	638	-	9
Csákovai	2	590	74	1966	2 1	51
Pancsovai	2	190	48	1193	2 2	24
Semliki	2	301	77	2306	6 -	40
Boksán.	1	161	25	299	-	17
Cserini	-	-	25	541	-	43
Iktári	1	39	29	356	-	8
Tergovistyei	1	28	35	250	-	5
Firdenai	-	-	16	114	-	-
Bozvári	-	-	9	73	-	-
Bozsori	1	31	29	151	-	3
Marzsinaí	1	65	24	462	-	1
Facseti	1	2	51	136	-	1
Szidi	-	-	14	93	-	1
Monsotari	1	16	18	147	-	1
Moldovai	1	26	30	275	2 -	9
Karasovai	1	44	59	966	3 -	32
Összesen	20	2229	724	13207	20 5	361

Mindezt összegezve tehát a temesvári vilajetben 1579-ben 734 helységben összeírtak 15536 házat, 20 kolostort, 3 terrát és 361 pusztát.

Ehhez adandó még az 1554-ben feltüntetett 9 falu 41 háza és más 22 pusztá.⁵

Lássuk a továbbiakban a Mercy által 1717-ben készítettett összeírás helységeit és a házak számát. Ezt először Szentkláray Jenő tette közzé s annak alapján kíséreljük meg egyeztetni a lakott és lakatlan helységeket, részben az 1717-es összeírás és részben az 1723-as térkép alapján. Feladatunk elég bonyolult, mivel részben az a jegyzék ferdtései, részben Szentkláray hibás olvasata miatt sok esetben meg kikövetkeztetni sem tudjuk mi-féle faluról is van szó. Segítségünkre szolgál Engel Pál törökori lexikona, s ahol lehet az 1579-es és 1717-es összeírás adatait is összehasonlíthatjuk. A további hibás egyeztetések elkerülése végett betűhíven adjuk a Szentkláray-féle jegyzék helységeit. Egyébként ezt a módszert a későbbi összeírások alkalmával is használjuk, s a későbbi évtizedekben bekövetkezett névváltozások egyeztetését megkönnyíti a kötet végén adott helységjegyzék.

A részletes táblázatot túl bő ter-

jedelve miatt folyóiratunkban nem tudjuk közölni (a szerk. megj.).

Az 1771-es Mercy-féle táblázat 648 falut tartalmaz 21 821 házzal.⁶

Mercy 1717-es összeírása egy adott helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról. Minden mozgásban volt, különösen a szerbek esetében. Egy része a Maros-Tisza határörvénnyel keretében való-jában nem is élt megtelepedett életformát. De a román lakosság egy része is gyakran változtatta helyét. A Maros völgyéből, Krassó-Szörényből, de a szomszédos Olténiából is jelentős tömegek húzódtak a termékenyebb síkság felé. Hogy mennyire változó társadalom képet mutat a XVIII. század elején a Bánság, arról Mercy 1723-ban készített térképe is árulkodik. A térkép feltünteteti a lakatlan helyeket is. De a lakott helységek sem minden esetben felelnek meg az 1717-es összeírásban feltüntetetteknek. A térkép helységeit Szentkláray is felhasználja.⁷

Az 1717-es összeírás és az 1723-as térkép többé-kevésbé fedi egymást a lakott helyeket illetően, bár vannak eltérések is. 1717-ben például nem említi Dvorin, Gótföld, Bázos, Bukova, Török János, Re-

mete, Metves, Zutok, Schaag, Haybecstl, Peda helységeket, Temesvárt sem. Ugyanakkor a térképről hiányzik Sasch, Wultwino, Sankt Georg, Lucadelek, Veliky Illimet, Peterda, Kescha, Vaja, Ivanda, Jurok, Nemet Pucholo, Giroda, Kako, Dubovaz, Simonsov, Tumey, Veliki Jarmat, a három Rékás, Kalácsa, Utvin és Vastelek. A Csanádi kerületben nem említi a jegyzék Pollak, Saravola, Oroszlámos és Komlos falvakat, a térképen viszont nincs meg Viget, Mesch, Veliki Palath, Igios, Morotna. Az összeírásban a Csanádi kerületben lakott 21, a térképen csak 16. A jegyzékben például lakott hely Jarmada, Zombor, mindkettő a térképen lakatlan.

Az 1723-as térkép szerint tehát a különböző kerületek lakott illetve lakatlan helységeinek száma:

kerület	lakott	lakatlan
Csanádi	9	40
Becskerekai	21	55
Pancsovai	19	40
Temesvári	44	58
Csákovai	52	1
Verseci	77	11
Ujpalánkai	42	3
Lugosi	26	3
Karánsebesi	71	5
Lippai	65	70
Facseti	64	36
Orsovai	26	5
Almási	13	1
Klisszura	233	
Összesen:	532	331

Nyilvánvaló, hogy a pusztulás ott volt a legnagyobb, ahol a vég nélküli harcok a legtöbb kárt tették, mindenekelőtt a temesvári, csanádi, lippai, becskerekai kerületekben, a legkisebb főleg a déli vidéken, ahol a török uralom korán beállt s a harcok se húzódtak le annyira déle-re.

A lakatlan helységek többségükben a XVI. századi összeírásokban azonosíthatók.

A Mercy-féle összeírás és térkép nyújtotta kép tökéletesen fedi Griseliné észrevételeit. A lakott helységek is többnyire aprók, rendezetlenek, mind a határhasználat,

mind a belső telkek tekintetében. A városok közül csak Temesvár, melynek lakosságát Mercy nem jelzi, Karánsebes és Lugos mutatnak igazán városi képet. A közép-korban oly jelentős Lippa alig érte el a 70 házat, akárcsak Versec, vagy Pancsova. Ha a települések

a falvak száma a házak száma tekintetében:

1-10	11-20	21-50
134	176	228
51-100	101-200	200 felett
97	10	3

nagyaságát elemezzük a következők állapíthatjuk meg:

Ebben az áldatlan helyzetben hárult Mercy grófra a feladat, hogy életet lehessen az elvadult, rendezetlen, meggyérült lakosságú tájba.

- * Részlet a Dél-alföldi évszázadok 11. c. tanulmánykötetéből (szerk. Blazovich László)
- 3. Kalmár János: A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bánsági berendezkedés kérdése. Századok 1993. 1. sz. 40-41.
- 4. Szentiklár Jend: Mercy Claudius..., Borovszky, Temes...
- 5. Engel Pál: A temesvári és moldovai szandzsák... 159-183.
- 6. Szentiklár: Százévv...
- 7. Ibidem.

Tordai mondások, anekdoták*

DOBAI József

Torontáltordán a következő mondások járnak.

Ügyit, mint Pili kis lánya. (Pili kérdezte, hogy mit csinál a néhány napos csecsemője. Mire ő büszkén felelt: már úgyi az apjára (kezdí apját észrevenni)).

(Dr. Borovszky Samu: Torontái Vármegy)

Pili sátor nyelvudása

Már az Osztrák-Magyar Monarchia idején a tordai magyar diákok cseretanulóként a szomszédos Melence és Basahid községben jártak iskolába, a szerb gyerekek meg Tordán, egy kölcsönösen elajátítsák egymás nyelvét. A cseregyerekek, illetve a családjuk között létrejött testvéri kapcsolat egy életen át tartott. Edesapám Melencén a Protic családnál lakott és ott járt szerb iskolába, Boško Protic meg a nagyapámék „gyerekeiként” lett a magyar tanyavivő tordai iskola növendéke. Még a második világháború előtt is voltak ilyen kapcsolatok, de már ritkábban. A tordaiak inkább úgy tanultak meg a szerb nyelvet, hogy kisbérési munkát vállaltak a két szomszédos faluban. A felszabadulás után volt rá példa, hogy nyári vakáció idején a régi ismerősök gyermekeit egy-két hónapra kölcsönösen vendégségbe adták. Az egyik esztendőben Tordán, a másikban pedig Basahidon vagy Melencén ismerkedtek, barátkoztak a gyerekek.

Történetünk a háború előtti időkre visz el, amikor nagyon sok föld nélküli ember élt a faluban. Ezek kubikosként, napszámosként, harmadosként vagy negyedként keresték meg a család részére a mindennapi betevő falatot.

A háború előtt egy csoport napszámos a tavasz folyamán a szomszédos Basahidra készült, hogy nagyobb terület kucorikát vállaljon negyedéből kapálni. A csoport élén a bandagazda állt. Nevezetesen Pili sátor, akit azért választottak meg csoportvezetőnek, mivel azt állította, hogy jól tud szerbül. A csoport el is jutott Basahidra és válogatott a nagy házak közül, amelyeknek a gazdájáról feltehetően, hogy sok földje lehetett. Ezt árulatta a több vagyonos kucorikagazdáé is. Pili sátor, a csoportvezető bekiáltott: „Halló, gazda, imás kucorica negyedéből kapálni?” A gazda a kiabálásra kijött és megkérdezte: „Sta imas?” Erre Pili sátor megismételte az előbbi kérdést: „Imás kucorica negyedéből kapálni?” A gazda azt felelte: „Ne razumem sta hoces.” Pili sátor odaszólt a társainak: „Az anyanyelvem mondandó neki és mégsem értek.” A csoport így több helyen is próbálkozott, de sikertelenül. Sehol sem értették meg, hogy mit akartak.

Amikor a csoport hazaért, betértek a kocsmába és elmesélték, hogy nem jutottak munkához. A kocsmáros kifaggatta őket, hogy s mint volt. Pili sátor elmondta, hogy anyanyelvükön kérdezte meg a gazdát, azok mégsem értették meg őket. Látna, hogy a nyelvudással baj van, a kocsmáros leírta egy papírra helyesen a munkát kereső embereknek, hogyan kell szerbül mondani a kucorica negyedéből való kapálását. A csoport másnap reggel ismét útra kelt, és az első nagygazdánál bekiáltottak a háza. Amikor kijött, megmutatta neki a kocsmáros által leírt szöveget. Erre a gazda azt mondta: „Ovo vec razumem.” Kaptak is azonnal munkát. Tordán azóta is mondogatják, ha valaki tőri a szerbet: „Te is csak annyit tudsz szerbül, mint Pili sátor, hogy imás kucorica negyedéből kapálni?”

* Részlet Dobai József: Torda Krónikája (1776-1989) című kismonográfiájából.

Szabadka városrendezésének története

MÉSZÁROS Piroska

Szabadka folyamatos városépítése és rendezése a középkortól napjainkig több korszakra osztható:

- Szabadka mint erődítmény,
- Szent Mária szabadalmazott kamarai város,
- Maria Theresiopolis,
- városi mérnöki irodák városrendezése,
- városrendezés 1945-től napjainkig.

A mai értelemben vett városrendezés 1779-ben kezdődött, amikor Szabadka szabad királyi város magisztrátusa határozatot hozott a város mérnöki rendezéséről. Az építkezést 1780-tól műszaki alapokra fektették, továbbá a munkálatok folyamán műszaki ellenőrzést is végeztek. Előzőleg a városépítést több-kevesebb sikerrel királyi rendeletekkel irányították.

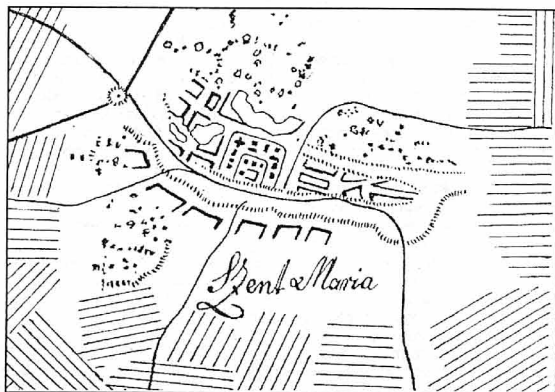
E munka az egész tevékenység évszázadokra kiterjedő múltját változja fel, valamint a várost kialakító tényezők főbb jellegzetességeit igyekszik bemutatni. Jelenleg e helyen csak a középkortól 1945-ig tartó időszak kerül közlésre, mint részlet.

Szabadkát mint várost (oppidum) az 1439-ben kiadott oklevél

említi.* Albert király Szabadkát akkor adományozta zálogként Hunyadi Jánosnak. Következő tulajdonosai Corvin Mátyás, rokonai, valamint törökverő hadvezérek és fontos tisztséget betöltő személyek voltak. Leginkább nagy földbirtok és

több vár is volt tulajdonukban. Mindezt vártulajdonos fő feladata volt időszerűsíteni és karbantartani várait. A várhálózat fenntartása tulajdonképpen az oszmán hatalmat és egy elrejtett inváziót volt hivatva megakadályozni.

A szabadkai vár egy láncszemét

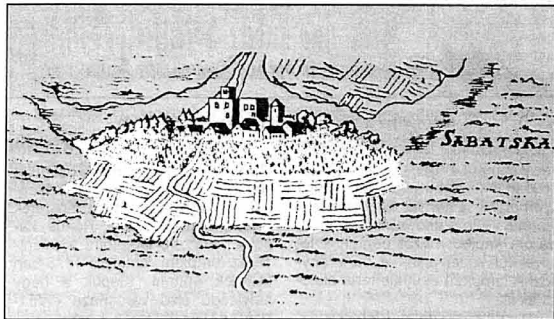


Szabadka az 1747. évi Kaysser-féle térképen (részlet)

képezte a várhálózatnak. Hunyadi az adományozó levél kötelezte a szabadkai vár megerősítésére. Az okirat ugyanakkor értesít arról is, hogy Hunyadi János más várak megerősítését is elvégezte. Ellenértékként kapta meg Szabadka várát.

Az erődítmények kiépítését és megerősítését a központi rendeletek határozták meg.

A XIV. század második felétől a török hódoltságig tartó időszakban az alföldi váreépítésben több tényező játszott közre, és pedig a gazdasági fejlődés, az új fegyverek felfedezése és a zsoldos hadsereg létrehozása. Az új fegyverek használatának bevezetése maga után vonta a meglévő várak adaptációját. A hatalmas munka elvégzésére jól képzett váreépítő mérnökökre volt szükség, akik jól ismerték a korabeli harcmódot. A legismertebb váreépítők az olasz mérnökök voltak. Corvin Mátyás nagy számban alkalmazott olasz váreépítészeket. A mocsaras, sík területeken akkor kezdték alkalmazni a fakarókkal



Szabadka és a szabadkai vár rajza 1697-ből
(tollrajz – részlet, Kriegsarchiv, Bécs)

erősített földerődítményeket, az ún. palancatot, vagyis palánkot. A palánk váza karók közé font fűzavessző volt, amelyre földből vert fal épült, körje pedig vízesárkot vontak, amelyet egy természet adta vízforrás táplált. Így jött létre a külső várterület, amely a palánk és a kővár között terült el. Az erődítmény körül település is létesült, amely szintén körül volt sáncolva.

A török veszély idején, már királyi rendelet alapján, egy királyi bizottság minden három hónapban felülvizsgálta a palánkfalak biztonságát. A királyi rendeletekből, a fennmaradt írásos emlékekből levonható az a következtetés, hogy a palánk konstrukciója egy bizonyos típusú alapján épült, a karbantartó munkálatok is egy azonos módszer alapján folytak. A palánkfalak ilyen intenzív karbantartása számos munkást igényelt, állandó lakhellyel a vár közelében. A várak közelében kellett hogy létezzen egy kísérő virágzó gazdasági ág, a fa és fűzavessző kitermelés, amely elengedhetetlen volt a palánképítésnél és karbantartásánál. Meglehet, hogy a szabadkai Fűzfás ér neve sokkal régebbi, mint ahogy gondoljuk.

Szabadka, mint a védekező rendszer egyik láncszeme, fontos stratégiai jelentőségre emelkedett amikor Hunyadi tulajdonába került, aki a korabeli követelményekkel összhangban adaptálta. Itt adva volt minden; a palánk anyaga, valamint a mocsaras földrajzi fekvés, amely tulajdonképpen a fő követelmény volt. Egy hiányzott: a kő, amelyet messziről kellett szállítani.

Iványi szerint Szabadka a mohácsi csata és Buda eleste után csak 16 év elteltével került török kézre. A török uralom alatt nem sokat történhetett a palánkokkal, sem a várakokkal. Sőt, arra lehet következtetni, hogy ezek teljesen tönkrementek.

Szárcs József városi jegyző 1828-ban az akkori új városháza megnyitásán tartott beszédéből arról értesülünk, hogy a szabadkaiak új palánkot és sáncot építettek. A sáncot, amely 15 árokból állt, 1693-ban kezdték építeni, a palánkot pedig faoszlopokkal erősített földfal képezte. A város palánkkal és sán-

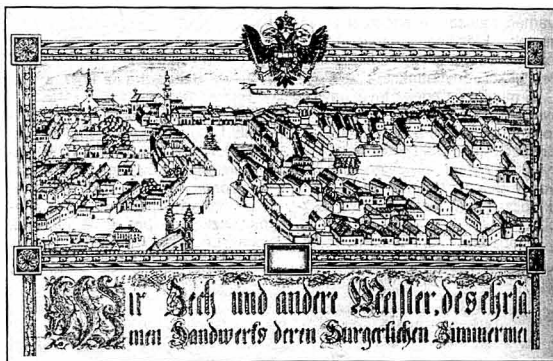
kokkal való megerősítése az esetleges török betörések ellen volt célszzerű. Az 1747-ből származó kartográfiai dokumentum minden valószínűség szerint jelöli az 1693-ból származó ortogonális erődítményt, és a térkép keletkezésének évében felmért helyzetet. A város területét a Fűzfás ér völgye és a Rogina bara határolták. E két földrajzi objektum meghatározta a város keleti és nyugati határát, valamint terjeszkedési lehetőségét északi és déli irányban. A városperemi lakóházcsoportok eleinte délen és északon alakultak ki, amelyeket katonai utak kötöttek össze a belvárossal. Szabadka lakosai a török betörések idején kunyhókban és földbevált vermekben laktak, amelyekről szintén Szárcs főjegyző tesz említést. Veszély esetén a lakosság az erődítménybe húzódott. A törökök betöréseinek megszűnésével 1717-ben a ferencesek engedélyt kértek a vár templommá alakítására, amelyet a

metésével és a földerődítmény lebontásával történt.

Szabadka 1743-ban Szent Mária néven szabadalmazott kamarai mezővárosi rangra emelkedett.

Szent Mária városrendezését a központból kiküldött szakemberek irányították, míg a külvárosi területeken hevenyészett falusi jellegű házcsoportok épültek minden szabályozás nélkül.

A városi tanács 1753-ban hozott rendeletének második pontja kimondja: Senki se merjen a tanács tudta és beleegyezése nélkül házat építeni, vagy kertnek, szőlőnek telket elfoglalni. A fennmaradt kartográfiai anyag szerint a felhívt csak a város központi részében vették komolyan. Bajnát, Gát, Kér, Új Falu és Magyar Vég mai városrészek akkor még falunak számítottak. Itt nagyobb részt minden reguláció nélkül épültek a győnge minőségű lakóházak, és úgy tűnik a földfoglalás is gyakori volt. A Szent



Szabadka a XIX. század elején (1815–1817).

(Látkép az ácsécsi bizonyagságleveleiről – Dr. Klaus Stopp gyűjteményéből)

bécsi kamara engedélyezett.

Iványi István révén betekintést nyerhetünk a korhoz képest nagyméretű városrendezési akcióba. Három kapitányházat bontottak le, mivel túl közel álltak a várterülethez. A templom előtt kis teret alakítottak ki.

A városmag polgári jellegű kialakítása 1730-ban a kolostor kiépítésével, a várakok fokozatos bete-

Mária-kort nagyszámú középület kiépítése jellemzi. Legjelentősebbek az egyházi jellegű épületek voltak, mint a Szent Rókus kápolna, a Szerb-templom, a Szent Teréz templom, amelyet 1773-ban kezdtek építeni. Kiépült a négy helyiségű első városháza (1751-ben), a postaállomás, a vármegyei kaszárnya, a katonai szállás, a szlavóniai katonai törvényszék, a

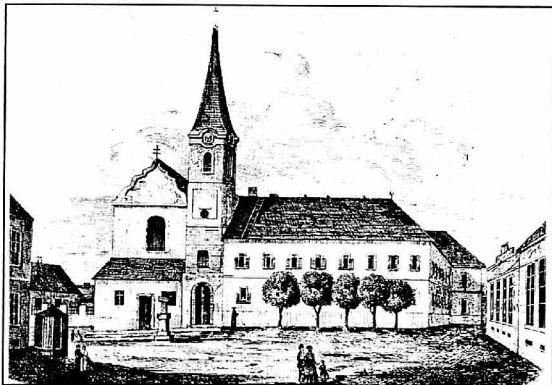
városi raktár, egy iskola (1761-ben) és számos száraz malom. A Szent Mária-korra jellemző a kvantitatív városfejlődés.

Szabadkának városi minősítése korántsem jelentett városi jelleget. A középkori stratégiai várlokkáció és az akkor elengedhetetlen vízrajzi, földrajzi fekvés nagy nehézségeket gördített a városfejlődés homogenizációja elé. Az építkezés a távolabbi magaslatokra terjedt ki, kihagyva a csermelyeket, mocsarakat és vízenyős völgyeket. Szabadkán ez okból kifolyólag korán kialakult a vízvezetési, csatornázási hálózat, valamint az utak, földtöltesek kiépítése.

Szabadka 1779-ben Maria Theresiopolis néven szabad királyi városi rangra emelkedett. Ez a dátum a szabadkai városrendezés igazi kezdete is, amikor a városrendezést műszaki alapokra fektették. Fölterképezték a várost és parcellázási tervet készítettek. Szabályozták a fontosabb utakat, sőt, megváltoztatták nyomvonalait is a reguláció érdekében. A szétszort, tervszerületlenül és minden építkezési szabályt mellőző épületeket a központi hatalom rendelkezése az utak és utcák mentén kellett újraépíteni.

Szabadka, hogy megkapja a szabad királyi rangot, kötelezettséget vállalt, hogy a legrövidebb időn belül szabályozza az utakat és az utcahálózatot. Továbbá szanálja a mocsarakat, kanalizálja a vízfolyásokat és műszaki tudással rendelkező munkatársat alkalmaz a városi tanácsban. A városi tanács felvett kötelékébe egy rátermett szakembert, Kovács Károly Lipótot, majd később Vlassics Gábor geometert.

A szabad királyi városok maguk felett csak a királyt ismerték el, valamint a szerzett földjeik felett – mint földesurat – a vármegye hatóságát is. A maga területén belső és külső tanáccsal önkormányzati joga volt. A város közállapota és a lakosok telkeinek ügye is a városi tanács hatáskörébe tartozott. Az 1779-ben szerzett privilégium írott okmánya szerint a városi tanács köteles volt a város területét meghatárolni és körülárkolni. Mai nyelvre fordítva: kijelölni a város



A szabadkai ferences templom és rendház 1865-ben
(Országos Széchényi Könyvtár)

építkezési területét. A körülárkolás és a városi kapuk kiépítése a közbiztonságot és az illetékek megfizetését is szolgálta. Kötelező volt a városi polgárjog megvásárlása, így lehetővé vált a jogtalanul betelepülők távoltartása.

A szabadalom levél viszont kötelezővé tette a város számára az iparosok betelepítését. Részükre a városi tanácsnak ingyen házhelyet kellett biztosítani, valamint a város pénztárából kölcsönt folyósítani házuk kiépítésére.

A műszaki tanácstag megválasztása még nem volt elegendő. A kamara királyi biztosokat jelölt ki a város fejlődésének ellenőrzése céljából. A királyi biztosok építkezési szabályzatokat adtak ki és ellenőrizték betartásukat. A városkép kialakításában nagy szerepük volt Ürményi, Bachó, Gludovác, Skultety, Eötvös és Szentgáli királyi biztosoknak. Egyesek építkezési szabályzatot is hoztak és ellenőrizték a betartását. Állandóan a terepet járva, a helybeli szakemberekkel együttműködve jól ismerték a helyi problémákat, ezért hathatósan és eredményesen működtek. Az egyéni lakóház kiépítéséhez szükséges engedélyt a városi tanács adta ki, míg a középületek engedélyéhez a külső és belső tanács mellett szükséges volt a királyi kamara jóváhagyása is. Főbb városépítő ak-

ciók alkalmából bizottságot neveztek ki a probléma megtárgyalására és a határozat meghozására. Így például a Lenárd ház lebontása és a Ferenc-rendi templomter kiszélesítésének ügyében a következő személyek voltak a bizottság tagjai: Latinovics vármegyei alispán, Ürményi királyi biztos, Rudics jegyző és a műszaki megoldást elkészítő Kovács Lipót.

A Maria Theresiopolis városrendezésének eredménye főleg a rendszertelenül kiépült és összetakolt kunyhók felszámolása volt. Bács vármegye az 1790-ben tartott országgyűlésen úgy jellemezte Szabadkát, hogy házai inkább viskók, soknak sem kéménye, se ablaka. Szabályzott utcák hiányában a viskók nagy összevisszaságban épültek. Egyes útleírók Szabadkát falvak konglomerátumának nevezték. Ez korhű megállapítás, mert a jegyzőkönyvek még a XIX. század első felében is öt falut emlegetnek. Ezek a falvak: Bajnát, Kér, Magyar Vég, Senta és Új Falu.

Az állandó munkahellyel rendelkező városi mérnökök a királyi biztosokkal nagy erőfeszítések árán alakították ki a zömmel ma is létező úthálózatot. A lakosságra rákényszerítették az építkezési szabályzat szerinti előírások építkezést. A lescsapolt mocsarak és kanalizált vízfolyások nagyszámú házhely par-

cellázását és új lakóházak kiépítését tették lehetővé. A beltéri vízenyos és alacsony területek szanatórija és kiépítése, a szabályos úthálózat kialakítása megszüntette az ún. falvak és a belváros közötti szakadékokat. Lassan kialakult egy egységes városkép.

Maria Theresiopolis városi mérnökei voltak: Kovács Károly Lipót, Vlassics Gábor, Pávay Sámuel, Tóth Sándor és Aradszky Gábor. Mellettük még számos katonai és tiszteletdíjas mérnök működött ezen a tájon. A katonai térképek, a határ újbóli felmérése, a falutelepítések és a telekkönyv elkészítése sok mérnök foglalkoztatását igényelte. A munkadíjak kifizetése nagy anyagi terhet rótt a városi pénztárra. A város szívében levő vízenyos és árterületek szükségessé tették a legkülönbözőbb hidromérnökök alkalmazását. A kanalizált vízfolyások és a mocsarak lecsapolása lehetővé tette a városközpont és az öt külvárosi település között húzódó terület kiépítését, a szétszórta külvárosi házcsoportok és a városközpont homogenizálását.

Maria Theresiopolis a városrendezési erőfeszítések árán megszűnt a falvak agglomerációjának összessége lenni. Várossá transzformálódott, úgy a szabadkaiak erőfeszítése árán, mint a központi hatalom éber ösztönzése révén. Sok középület is kiépült, többek között az egyemeletes városháza, a gimnázium, az első zsinagóga, a halottasház, a plébánia, a kálvária, a külvárosi elemi iskolák, a szegé-

nyek háza, a kórház, két templom, stb. Szabadkán egy szép lakóház kiépítéséért tulajdonosa polgárjogot és egyéb beneficiót élvezhetett.

Szabadka a XIX. századtól mind képzetesebb mérnököket fogadott szolgálatába. Franz Wüstinger személyében olyan mérnököt alkalmazott a város, aki a városi reguláción kívül, mint építkezési felügyelő, ellenőrizte az építkezést, azonkívül épületterveket is készített. Az ő nevéhez fűződik Szabadka 1820-ban készült városrendezési terve. A városreguláción kívül az ökológiai szempontokat is figyelembe vette, továbbá előíranyozta a város keleti terjeszkedését.

A központi hatalom irányításával Pest és Kassa mintájára Szabadkán elkészült az új építkezési szabályzat. A magisztrátus pályázat útján tapasztalt építésmérnököket alkalmazott Skultety János személyében. Építőművészetével valóban a legmagasabb igényeket is képes volt kielégíteni. Árgus szemekkel figyelte Bécs és Pest építészetét, és a tizenkilencedik század derekán megteremtette a szabadkai központi városi jellegét. Felrója a városi tanácsnak, hogy ritkán finanszírozza nagyvárosi utazásait. A Burg Theater megtekintése nélkül pedig aligha lesz képes megtervezni a szabadkai színházat. Harcolt, utazott és képes volt mindenre. Nemcsak mint tervező, de mint városrendező is kiváló volt. Bevezette a mai értelemben vett városrendezési részletterv kidolgozását minden új épület kiépítésénél. Még

1861-ben rámutatott arra, hogy Szabadkának szüksége van távlat-tervre, valamint vízvezeték, csatornahálózat és nivellációs terv kidolgozására. Elképzelései a század végéig megvalósultak.

Skultety János működésével megvalósult Szabadkán a városi tanács és a királyi kamara közös városrendezési tevékenysége, és megalakult a Városi Mérnöki Hivatal.

Egy évszázadon keresztül a királyi kamara képzett szakembereivel és a Szabadkán alkalmazott mérnökökkel, számos építkezési szabállyal, nagy erőfeszítések árán sikerült Szabadka mocsarai és vízfolyásai felett egy várost életre keltenie, a lakosság alacsony lakásigényeivel harcolva, amely mint török örökség vagy száz évig tartotta magát.

A Városi Mérnöki Hivatal működése akkor kezdődött, amikor 1876-ban a királyi kamara megszűnt létezni. Helyette megalakultak a különböző minisztériumok. A városi főmérnököt 1890-ig a városi tanács nevezte ki, később pedig a vármegye főispánja. A város első főmérnöke Tóth Mihály volt. Még 1876-ban készített egy építkezési szabályzatot, 1882-ben pedig a szabályzat revízióját. A nagyobb hatékonyság érdekében a szabályzat nyomtatásban is megjelent. A mérnöki hivatal fő tevékenysége akkor az úthálózat, a csatornázás és az egyéb kommunális objektumok kiépítésére összpontosult.

A vasútvonal és az állomás disz-



Szabadka látképe (panoráma-levelezőlap 1900-ból)

pozíciója létrehozta a szabadkai Korzót, mint sétányt. Körülötte kiépültek a századvég legszebb épületei. A Rogina bara utolsó szakaszának feltöltésével létrejöttek a vasút akkori elnevezése szerint a

köz- és lakóház épült. Többek között négy iskola, gimnázium, kaszinó, a Mária Valéria kórház, két templom, óvodák, vámházak, a törvénytörvény, a tanítóképző, a gyermekmenhely, stb. Az ipari létesít-

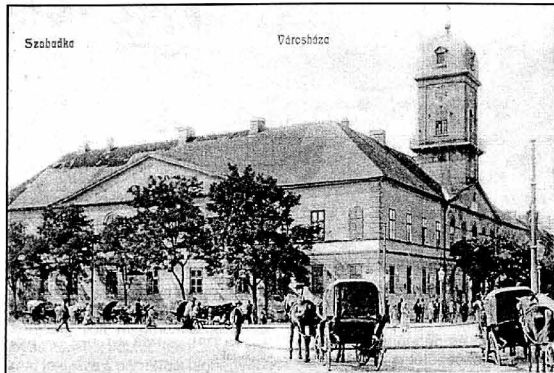
beépült Vucsidol és a régi vásártér is. Kiseb lakóagglomerációk képződtek a környező szőlők területén (Halasi, Bajai, Majsai) majd a Honkó-telepen, Kis-Bajmokon.

Nagy Ferenc a század eleji jelentősebb szabadkai épületek vállalkozója minden vagyonát a kertvárosi lakótelep kiépítésébe fektette.

Szabadka két energikus polgármestere, Mamuzsics Lázár és dr. Bíró Károly a XIX. század végi és a XX. század eleji városépítésre megteremtette az anyagi alapot. Szabadka központja nagyvárosi külsőt öltött. Szerencsésen ötvöződött a városrendezői, tervezői és a művészi szinten folytatott építőipari ágazatok tevékenysége.

Az új városháza kiépítése három egyemeletes, két köz- és egy lakóház lebontását igényelte. A környező tér rendezését és kiszélesítését pedig az egykor itt elterülő lakókömb lebontása tette lehetővé, amely a Pétervárdi út és a valamikori Csokonay tér között húzódott.

Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti építészek megterveztek a szabadkai városházát és számos ma már műemlékjellegű szecessziós jellegű köz- és lakóépületet.



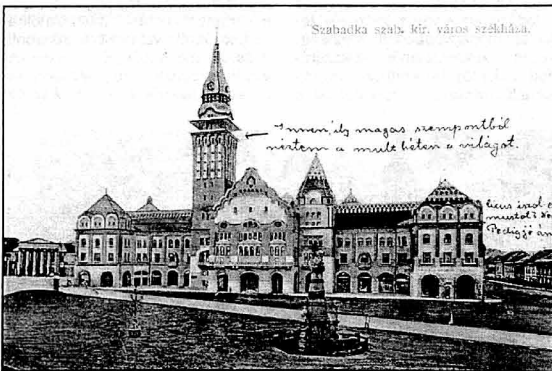
A régi...

Mária Terézia park (Lenin park) és a környéken épült paloták.

A város geodéziai felmérése 1878–1882-ig tartott. Könyves Tóth Mihály 1882-ben szakcsoportjával elvégezte a város trigonometriai felmérését és a geodéziai fixpontok meghatározását. Elkészítette a város írásos távlattérkép ajánlatát, amely mint nyomtatvány is megjelent. A részletes regulációs várostervet pedig 1:1000 léptékben rajzolta meg. Könyves Tóth ajánlatára készült el az ún. Dada park (ma Fasizmus áldozatainak tere), a vasúti park (ma Lenin park) és két gyermekkert. (Az elnevezés nem a szerb dečji vrtić magyar fordítása). A gyermekkert a XIX. századi megjelölés, a gyermekeknek fenntartott szabad területet jelentett, nem azonos a mai értelemben vett játszótérrel. Az utóbbi terv nem valósult meg. Könyves Tóth elgondolása volt a Sugárút megnyitása a Sétány irányában. Az egészséges környezet kialakítása érdekében ajánlotta a városi főkollektor kiépítését és az utcai fasorok telepítését.

A századfordulón és a XIX. század utolsó évtizedeiben számos

menyek közül akkor épült a gázgyár, a régi vágóhíd, a villanytelep, a gubógyár, valamint több kertvárosi magángyár, továbbá kiépült a



...és az új városháza (képes levelezőlap 1907-ből és 1911-ből)

villanyvasút, az a villamosközlekedés. A város terjeszkedése energikusan megindult kelet irányába, a Kertváros területén. Előzőleg még

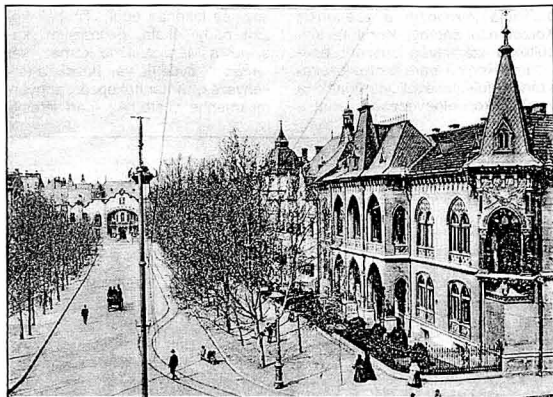
Maradandó építkezési értékeket alkottak még Raichle Ferenc és Macskovits Titusz, valamint számos helyi és budapesti építész.

Tóth Mihályon kívül a Városi Mérnöki Hivatal főmérnökei voltak még Macskovits Titusz és Frankl Gyula. Az utóbbi építőmérnökként, munkatársa Váli Gyula pedig építésmérnökként tevékenykedett.

A XX. század elején létesült a Honkő-telep (Kis-Bajmok), a Szerzla-telep és a Reinitz-telep.

Az első világháború után a trianoni béke megkötésével 1920-tól formálisan még öt évig működött a közigazgatás. Az 1925-ben meghozott törvény megszüntette a szabad királyi városok önkormányzati jogát. A mérnöki hivatal az addig érvényes elvek alapján működött. Az új építkezési törvény 1931-ben lett jogerős. Könyves Tóth Mihály városrendezési irányelvei viszont 1938-ig voltak érvényben. Otton Tomanić városi és dr. Kosta Petrović főmérnök vezetésével még 1934-ben elkészült egy ideiglenes városrendezési terv, 1938-ban pedig az új építkezési szabályzat.

A várost három építkezési körzetre osztották. Sűrű, közepes és ritkán lakott építkezési, valamint a meglévő zónákon belül védett területekre tagolódtak. A körzetek még zónákra, pontosabban meghatározott funkciókkal ellátott területekre oszlottak. A két világháború között bizonyos stagnáció állt be a város fejlődésében. A város építkezési területe megnagyobbodott és az építkezés szükségletlenül szűszőrdött. Jelentősebb építkezések voltak a Sokol dom, a városi stadion, a



A Mária Terézia-parki (ma Lenin park) paloták
(Divald és Monostory, Budapest, 1915 körül kiadott fényképalbumából)

Nőcin-palota és néhány jelentősebb emeletes lakóépület a város belterületén.

A második világháború alatt pályázat útján készült egy részletes városrendezési terv, amely azonban megsemmisült. A főmérnök Cuci Emil volt. Több súlyos bombátámadás érte Szabadkát, így a Városi Mérnöki Hivatal munkája mentési és romeltakarítási munkálatokra korlátozódott, valamint a központi víztároló medencék kiépítésére és egyéb háborús védő intézkedésekre. Műszaki megszervezésére irányult.

* Az 1391. és 1429. évi okirat nem jelöli városnak.

Irodalom:

Gerő László: Várepítészetünk, Budapest, 1975.

Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, I-II, Szabadka, 1886.

Fényes Elek: Magyarországnak a hozzá kapcsolódó tartományok mostani állapota, statisztikai és geográfiai tekintetben, II, Pest, 1843.

Dr. Győre Kornél: Szabadka település képe, Előrel, 1972.

Nemes Klára: Cartografial Hungarica, Magyar Helikon, 1972.

Szabadka SZ. K. V. Szervezeti szabályrendelete 1888., Szabadka, 1889.

Dr. Bíró Károly: Szabadka város közigazgatása 1902-1912 években, Szabadka, 1912.

Ulmer Gáspár: Kraljevski komesar Skupštini Ferenc 1819-1823, IAS, Analitčki inventar

Könyves Tóth Mihály: Előterjesztés Szabadka szabad királyi város háromszögös felvétele, lefelmérése, utcaszabályozása és csatornázása ügyében, Szabadka, 1865.

Tehnčko odelenje Gradskeg nabelstva: Urbanistički plan Subotice iz 1934. god.

Kovács Károly Lipót: Szabadka terve 1780. évből, Mgr. Ante Rudinski kutatása alapján fellett térkép a Budapesti Történelmi Levéltárban.

Planovi IAS: Wüstinger Ferenc 1822-ben készült távlati terve (törzsek)

Planovi IAS: 24-B-133-ecc 1826.

Planovi IAS: 24-B-31/Sculteti 1823.

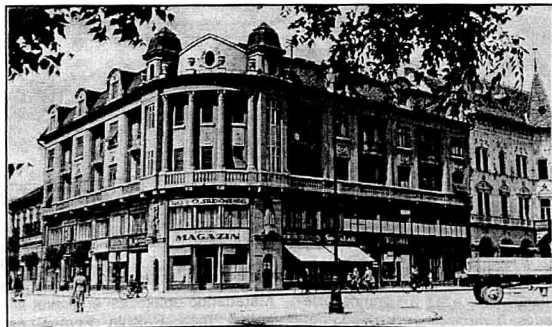
Planovi IAS: 3. 3. 1. 3 1816.

IAS: 12-F-443/polg. 1828.

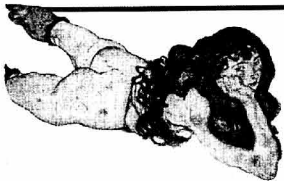
IAS: 5-A-111/polg. 1847.

Mészáros Piroška: Istorija urbanizma u Subotici od srednjeg veka do 1990. g. Skupštini, Zavod za urbanizam, Javno preduzeće za izgradnju i uređivanje, Subotica.

Az illusztrációkat saját gyűjteményéből válogatta Gerlovics Szilveszter



A Nőcin-palota (képeslap a 1960-as évekből)



A hatalom viszonyulása a prostitúcióhoz a II. világháború előtt és után

Stevan MAČKOVIĆ

A „legösibb foglalkozásnak”, a prostitúciónak szinte sohasem kellett aggódnia piaci helyzete miatt; erre a tevékenységre mindig voltak érdeklődők, úgy vásárlók mint szolgáltatók. Csupán a társadalom és a hatalom viszonyulása változott e társadalmi jelenség iránt. A háború előtt szabadon üzemelt prostitúciót az „új szocialista erkölcs” kiépítésének időszakában törvényen kívülre nyilvánították, ami természetesen nem volt elegendő gyökerestől való kiirtásához.

A királyság idején a prostitúció engedélyezett, illetve eltűrt tevékenység volt meghatározott törvényes keretek között. A lakosság számát tekintve a harmadik legnagyobb jugoszláv városban, Szabadkán, a prostitúció igazán kedvező feltételekre talált, mivel itt hagyományosan rendkívül sok kocsmá, kávéház, szálló és más vendéglátóipari létesítmény létezett, amelyek közül sok a prostitúáltak gyűlésezőhelye volt.¹

Azok a nők akik Szabadkán szexuális szolgáltatással foglalkoztak, akkoriban be kellett hogy legyenek jegyezve. A hatalmi szerveknek csak arra volt gondjuk, hogy a nyilvántartott prostitúáltak egészségügyi állapotának szigorú ellenőrzésével csökkentsék a nemi betegségek terjedésének lehetőségét. A városi egészségügyi szolgálat (Gradski fizikat) – amely a prostitúáltak egészségügyi állapotát és a

nemi betegségekkel való fertőzöttségét ellenőrizte – az 1925-től 1941-ig terjedő időszakra vonatkozó fennmaradt nyilvántartási könyvel a prostitúció kiterjedtségéről tanúskodnak.² A bejegyzettek száma 1938 és 1941 között 65 és 691 között váltakozott. Az ellenőrzött örömlányok száma 1925-ben 171, 1927-ben 276, 1932-ben 392, 1939-ben 300 és 1940-ben 645 volt. Az ebből a forrásból kapott adatok – mivel bejegyzésre került az „örömlányok” születési helye, kora valamint a lakcíme – arról tanúskodnak, hogy csak 10-20 százalékuk volt szabadkai, a többiek a környékről meg az ország más vidékeiről, sőt külföldről jöttek. Ez a tény a piaci versengésről, valamint az anyagi indítekekről tanúskodik amelyek az érdekelt nőket arra ösztönözték, hogy tevékenységüket Szabadkán folytassák. A nemi betegséggel fertőzöttek számára kötelező volt a városi kórházban történő gyógykezelés, a nyilvántartási könyvekbe pedig beírták, hogy „paráználkodásra alkalmatlan”. A legismertebb „piros-lámpás utca” a Topnička (a mai Bihačka) volt. Ez a „munkahelyi cím” szerepel leggyakrabban a prostitúáltak nyilvántartási könyvében.³

A felsőbb hatalmi szervek több ízben próbálkoztak intézkedni a prostitúció megakadályozása érdekében. Szabadkán az államügyész és a városi rendőrség 1930-ban kezdeményezte a prostitúció betiltását. Ennek kapcsán levelezést folytattak a városelnökkel⁴, aki válaszában felvetette, hogy munkálkodni kell a lányok kizsákmányolásán alapuló rendszer elfojtásán, azonban alaptalan követelés a nyilvános házak megszüntetése. Hasonló akció indult el 1937-ben a bánsági királyi igazgatóság rendeletével („A prostitúció visszaszorítására vonatkozó intézkedésekről szóló rendelet”); a nemi betegségekről szóló törvénnyel összhangban intézkedéseket javasolt a prostitúció visszaszorítására és megakadályozására.⁵ Ezzel



A bordélyban
(Frans Masereel fametszete)

a rendelettel hatályon kívül helyeztek minden előírást amely „a prostitúciót, mint foglalkozást elismerte”. Előlátták e „társadalmi rossz” első sorban felvilágosító intézkedésekkel történő felszámolását; a nép egészségügyi felvilágosítása, szociális intézkedések, a szegényekről és munkanélküli fiatal nőkről történő gondoskodás útján, az alkoholizmus és a pornográfia elleni küzdelemmel, a „bukott nők” számára létrehozott különleges intézményekkel, valamint a „gyanusú szállók, éjjeli szállások és szórakozóhelyek diszkkrét ellenőrzésével”. Ezenfelül számos tilalmat rendelnek el: „a hajadon nők és a harminc évesnél fiatalabb férjezett nők szobalányként történő szállodai alkalmazása, valamint pincérmői munkáltatása olyan szórakozóhelyeken ahol 21 óra után alkoholt szolgálnak fel. Minden szórakoztató és nyilvános helyen dolgozó nőnek tilos a vendégekkel szórakoznia”; valamint az utcán történő kerítés és a prostitúciós szolgáltatások kínálása.⁶

A „bukott lányokat” különleges otthonokban különböző szakmai tanfolyamok útján tisztességes



Párizs ítélete
(Toulouse-Lautrec rajza)



A bordélyban

(Frans Masereel fametszete)

munkára szoktatták, s ha ezek az intézkedések nem jártak eredménnyel, elmegyógyintézetekbe, „az idegbetegségek gyógyítására szolgáló különleges intézetek részlegeibe” helyezték.⁸ A büntető intézkedések 1000–10000 dináros pénzbüntetést is előlítottak.

A szabadkai közszégi előjáró, dr. Veljko Momirović jogász, az illetékes hatalmi szervekhez intézett bíráló válaszában más vélemények ad hangot. „Ez a vezetőség nem osztja a véleményt miszerint a prostitúció elismertségét meg kell szüntetni és ennek kapcsán továbbra is érvényben maradjon a nemi betegségek visszaszorítására vonatkozó törvény.” A záradékban azt javasolja „... hogy minél hamarabb hozzanak törvényt a szabad prostitúcióról, mivel valóban lehetetlen ellenőrzés alatt tartani minden szórakozóhelyet és eldugott szobácskát egy nagyvárosban. Ellenben könnyebb ellenőrizni a szabad prostitúáltakat akik szabadon dolgozva meggátolják a titkos prostitúciót, ennélfogva kevesebb lesz a nemi betegség és egészségesebb lesz a faj.”⁹

A rendelkezés csak a bánsági hatalmi szervek szándékának kifejezése maradt, a gyakorlatban nem kelt életre. Az anyagi szűkösség nem tette lehetővé a leánytörökhöz létrehozását. A munkaközvetítő hi-

vatatok képtelenek voltak kényeret találni minden munkanélkülinek, a felvilágosító akciók nem vezettek eredményhez. A prostitúció éppen a háború előtti években virágzott és rendkívüli növekedést mutatott.

A háború után az új társadalmi gazdasági rendszer kiépítésével a prostitúciót is betiltották. A propaganda harsogta a „népellenesség”, valamint a régi rendszer minden elmaradott eleme – ide tartozott a prostitúció is – elleni harc szükségességét. Az új hatalom tevékeny rendfenntartó szervei – a rendőrség – tele volt munkával. „A spekulánsok, feketézők, élőködők, szabotőrök és a nép többi ellensége elleni harc – ezek munkánk legfontosabb irányelvei.”¹⁰

Külön táborokat létesítettek a németek, székely magyarok, hadifoglyok, de a prostitúáltak részére is. A körzethez tartozó összes tábor 1946-ban a Közeti Népfel szabadító Bizottság táborirányító részlegének irányítása alatt állt. Amikor még az indokolatlanul munkanélkülieket is elfogták és kényszermunkára vitték, a prostitúáltak sem remélhettek jobb sorsot. Azt pedig, hogy a prostitúciót továbbra is üzték, mégpedig ugyanazonok a helyeken ahol a háború előtt is, egy eljárásból tudjuk meg amely Grge Neorčić ellen folyt, aki az iratokban úgy szerepel mint a Topnička utca 4-es házszám alatti vendéglő tulajdonosa.¹¹ A rendőrség akciója során megállapítást nyert, hogy az említett helyen prostitúáltak működtek akiket tetten értek. „Megállapítást nyert, hogy ez az üz-

lethelység különböző utcalányok központjává vált, akik üzletszerű kéjelgést folytatnak...” – áll a rendőrség jelentésében. „A szabálysértési rendőrség már hosszabb ideje szemmel tartja a Topnička utcai 4-es számú házat. Széleskörű munkával sikerült bebizonyítani, hogy ott fiatal lányok pénzbeli ellenszolgáltatásért különböző férfiak és katonai személyek kerítésével foglalkoznak. Savić Nikola rendőrszerv rajtakapta D. Mariát az ágyon egy katonával akivel az említett személy paráználkodott.”¹² M. Mária gyanús nőszemély kihallgatásának jegyzőkönyvében olvassuk, hogy beismerte az üzletszerű kéjelgést. „Igaz, hogy többször is titkos paráznaságot műveltem különféle személyekkel akik ezért fizettek is nekem, de ki kell hangsúlyoznom, hogy munkanélküli szegény lány vagyok, ezért erre rá voltam kényszerülve.” Ezenkívül a jegyzőkönyvben áll az indítékait magyarázó kijelentése is, hogy miért kellett effajta tevékenységgel foglalkozni. Amikor egyik barátja rá akarta beszélni, hogy gyárban helyezkedjen el, ő azt válaszolta „...hogy nem vagyok boldog, amikor a p.....al egy nap alatt 500 dinárt tudok keresni.”¹³

A paráznaság leleplezett fészke miatt Neorčić ellen büvándi eljárás indult és 1947-ben elvették vendéglátóipari engedélyét.¹⁴

És milyen intézkedéseket fogantatosított az új hatalom a prostitúáltak ellen? Különleges javító és átnevelő táborokba hurcolták börtönt. Szállást, ételt és többnyire mezőgazdasági munkákat biztosítottak számukra szerény napszám mellett. Ideológiai nevelő munkát gyakoroltak rájuk. Az „Egészségügyi Milícia” külön osztálya az élelmiszerellenőrzés mellett a prostitúció, a nemi betegségek terjedésének és a koldulás visszaszorításával is foglalkozott.

A rendőrségi jelentésekből részletesebb dolgokat is megtudunk. „Egy nagyobb elhagyott birtokon javítóintézetet hoztunk létre a csavargók és prostitúáltak részére. A javítóintézetbe elhelyezett személyek szőlőültetvényen dolgoznak, ugyanakkor nevelői munkát is végzőnk köreikben.”¹⁵ A prostitúáltak összegzedtek és az elhagyott kelebiai Piu-ković birtokra irányítottuk „ahol a mezőgazdasági birtokon foglalkoz-



Spanyol örömlány

(G. Windisch rézmetszete)



Bordélyházi jelenet (Walter Trier karikatúrája)

atjuk őket. Megfelelő módszerekkel, oktatással, előadással és tanácsadással próbáljuk őket munkára és becsületes életre szoktatni.” – áll a rendőrség munkájáról szóló 1945 júliusi jelentésben. A továbbiakban ez áll: „1945 augusztusa folyamán folytatódott a prostitúáltak további begyűjtése, akiket a kelebiai állami birtokra utalunk dolgozni, ahol munkájukért a törvényes előírás szerinti fizetést kapnak és ahol munkára tanítjuk őket és morális politikai nevelésben részesülnek amivel egy elvárszó van megbízva az AFZ-ből.” 1945 második felében azon a birtokon körülbelül 40 prostitúált volt. Amikor ugyanis 1945 júliusában tifusz elleni szérumot igényeltek, a kelebiai tábor részére 40 adagot kértek.¹⁷

A „bukott nők” kelebiai javítóintézetében a következő napi munka-beosztást látták elő; 6-tól 12-ig, valamint 14-től 17 óráig mezei munkák. 50 dináros napidíjat is kaptak. Az átnevelés azonban nem ment könnyen. A nehézségekről és problémákról amelyek együtt jártak a prostitúáltakkal folytatott munkával 1945. IX. 29-én Pera Antunović, a kelebiai elhagyott Piuković birtok megbízottja ír. Arra panaszkodik, hogy a tábor vezetőjének többszöri figyelmeztetése ellenére az intézeti személyek megdézsmálják a szőlőt és a gyümölcsöt, károsítva ezzel a birtokot.¹⁸

Ez azonban nem volt az egyedüli észrevétel. Bogdan Krnjajski¹⁹, a Népi Birtokok Igazgatóságának tagja 1945. IX. 20-án írásbeli váddal fordult a népi milícia bűnvádi részlegé-

hez a kelebiai női javítóintézettel kapcsolatban. Arról számol be, hogy egy éjszakai les során megállapította, hogy a katonaság egyes tagjai, akik ugyanezen a birtokon vannak, éjszakánként kimennek a javítóintézet munkásnőjéhez, akikkel intim kapcsolatra lépnek. „Megpróbáltam kivizsgálni az egész dolgot és egy éjszakai les után a következőket állapítottam meg. A katonaság egyes tagjai éjjel a prostitúáltakhoz jönnek és elcsábítják őket, ily módon kicsapongásuk végett ezeknek nincs kedve a rájuk bízott munkát lelkiismeretesen végezni. Megállapítottam, hogy a tábor őrei sem végzik lelkiismeretesen kötelességüket, mivel ők is elmulasztják az említett

paráznság bejelentését annak ellenére, hogy azokat a lányokat nevelés céljából küldték ide. Kérem az illetékes hatalmat, hogy hívja fel a tábor vezetőségének figyelmét, hogy a paráznság további folytatásának útját állja. A tábor ilyen ellenőrzésével nem lesz lehetséges elérni azt az eredményt, amit feladatukul kitűztek.”²⁰ A Népi Milícia pedig a következő időszakban is folytatott letartóztatási akciókat a prostitúáltak ellen és a javítóintézetbe utalta őket.²¹ Ezek az események tisztán megvilágítják az átnevelés sikertelenségét. Mint mezőgazdasági munkásnők nagyon rosszban bíztak. Egy helyre tömörítve és félrehe-lyezve, az ottani körülmények között is még nagyobb veszélyt jelentettek a jobb és humánusabb társadalom kiépítésének kihirdetett céljaira – mert azok segítségével akiknek rájuk kellett volna vigyázni, tovább ki-nálták szolgáltatásaikat, ebben az esetben a katonáknak.

Az egyes hatalmi szervek prostitúáltak elleni merev és kegyetlen magatartásáról tanúskodik egy bácstopolyai eset. A Kerületi Népbizottság Végrehajtó Bizottságának gyűlésén Tikvicki Géza titkár az egyik napirendi pontban „Petković elvtárs esete” kapcsán tett jelentést.²² Az említett személyt hivatali hatáskörének túllépése miatt az ügyész vizsgálati fogságba helyezte. Annak ellenére, hogy abban az időben az



Kunsafta várva (Otto Dix festménye)

Magánbűnök, közerkölcsök

Egynemely személyek kicsapongása a múlt század második harmadának végén Szabadkán, valamint a városi polgárok e tárgyban tett írásbeli észrevételei)

PAPP Árpád

Szabadka másfél évtizedes szunyókálása, a megyerendszerben történő visszakurkolása után, a vidék és az ország fejlődéséhez hasonlóan, jelentős lépéseket tett a városok sorába történő kerülés útján. Az addigra már teljesen elfogadott gyakorlathoz híven a várost északról környező, jelentékenyen értéktelebb homokos talajú parcellák felosztásával egyidőben a területen jóvedelmezőnek számító, de mindenek mellett a lakosság igényeit kielégítő gyümölcsösök, valamint az ennél is komolyabb jelentőséggel bíró szőlők száma növekedik meg. Faiskolákban készíttik elő a nagy tételben is forgalmazható gyümölcsfákat és szőlővesszőket, a század hatvanas éveinek kezdetén. Ez az utóbbi tény, valamint a megnövekedett fogyasztási igény is közrejátszott a kocsmák, vendéglők, kimerések, zugkocsmák, bögre-csárdák számának ugrásszerű megnövekedésében, ami a korábban is divó gyakorlat, a házi italforgasztás mellett az árusításra kerülő ital mennyiség növekedését is magával vonta.

Mint a társadalmi kommunikáció egyik kiemelt jelentőségű helye, a kocsmák nemcsak az egyszerű ital-fogyasztás, hanem a hagyományokhoz híven a szórakozás egyik helyszínévé válik. A jobbágyszabadtól után előállt új helyzet a szórakozni, híreket megtudni vágyó személyek tömegét tereli a kocsmákba, elbűr. E helyeken nemcsak torokbéli és tudásszomjukat oltathatják, de egyéb vágyaik is meghallgatásra találhat. Az alábbi néhány példa csak rövid időszakot ölel fel. A felháborodott polgárok azon panaszaikat és kéréseiket vetették papírra, melyeket igazán sérelmesnek véltek. Történik mindez Szabadkán, 1863-ban. A jószándékú polgárok sorai között óhatatlanul felfedezhetjük az alszemérem, a közerkölcs képviselői védelmében kiálló személyeket.

A kocsmáltatási jog kiadása előtt a város békéjét megőrzendő, általános vizsgálatot rendelnek el.

A Gazdasági széknek tett jelen-

tés alapján, a kocsmák osztályozása során tett jelentés kerül bemutatásra. A következő szabálytalanságokat tapasztalták: „...miszerint az 1-ső körben levő Brezina György m.é: 1398 és f.é: 341 számok alatt orgazdaság bűnével terheltek, s mint olyan, büntényítő széknek át is adatott, 3-ik körjé Ivankovits Ivandekics István rablási bűntényért több évek-re eltétve volt, 4-ik körben lakó Gál Albert családi bűntényért jelenleg is fogva tartatik, és az 5-ik körjé Dózsai Verona Veigler Ferncz férjével egyetemben rovvott erkölcsű egyénekkel ismertetnek, a többiekre nézve a hivatalnak biztos tudomása nem lévén ...további intézkedés végett a Te(kint)etes gazdasági székhez átté-

telnek. Költ Szabadkán 1863 április hó 25-én Gerg főkap.” A kocsmák és italmérés jogot kapott helyek magas számához viszonyítva az észrevételek aránya igazán jelentéktelennek mondható, hiszen azok akkori összlétszámahoz viszonyítva (közel 300 ilyen hely létezik) arányuk alig haladja meg az 1%-ot.

A kocsmák szigorú rendtartása mellett meg kell említenünk a köztereken divó „rendbontások” olvasatán. „A városban tartózkodó különbözőféle zenészek kicsapongásai” is arra késztették a békés, de esetenként több napig dorbézoló

néhai elődeinket, hogy a városi főgyűlésre bízzák az eset kivizsgálását.

„Tekintetes Tanács!

Rövid idő óta már több tekintélyes polgárok részéről azon neheztelést hallani kentelen voltam, hogy a lefolyó nagybőft daczára városunk utcáiban a muzsikálás napirenden legyen, tegnap este 6 1/2 órakor pedig a harsogó trombita hangot a város főterén ön magamnak hallani alkalmam volt.

Hogy az eféle dombórozások buzgó népünk vallásos érzületét mélyen sértik, s azért mint botránykozást okozók továbbá nem tűrhették még felemlítnem sem szükséges, mi végett is a tapasztaltakról a tekintetes tanácsnak csak egyszerű jelentést tenni van szerencsém. Szabadkán, 1862 évi martius 17-én. Mamusits tisztí főügyész”

Érdemes felfigyelni arra a tényre, miszerint ezúttal a trombita zaját találják kifogásolandónak. A kocsmák viszonylag kis térfogatán belül ez a hangszer valóban sértő lehetett harsány hangjával, ezért a húros



hangszerek zenéjéhez szokott fülek számára a köztereken való megjelenése még sértőbb lehetett. Másik magyarázat szerint a hangszernek, és a szórakozás, mulatozás során preferált dallam és annak előadói apparátusa – vélhetően a későbbi szórakozási hagyományok korai nyomaként – már akkor is nemzeti jelleggel bírt.

Eddig csak az előjárók jelentései szóltak a város területén általuk sérelmesnek vélt jelenségekről. Mit sérelmeztek a városban tartózkodó jeles személyek?

Bajsa József szabómester, Ilankovits István aranyműves és Mihó Miklós könyvkötő közös beadványban panaszolják el a bordélyházak nyitását.

„Tekintetes Tanács!

Alázattal alulírottak – az erkölcs-telenség, fajtalanság, botrány, feslettség, bujálkodás és éjjeli nyugalom háborítás megállítását tekintetből kénytelenítünk azon kérélmünket előterjeszteni, miszerint méltóztatnék a te(kinte)tes Tanács szomszédságainkban két bordélyház nyitását – melyek közül Jakabfy Szvilenka Janka a Hoffeller-féle házban, a másikat pedig Mamzföld Benedek takácsmester házában szándékoznak kinyitni, jobban mondva az utóbbi már ki is nyitotta – hatóságilag most sz. Mihály napjától egyszer és mindenkorra eltüntetni, annál is inkább, minthogy az egész utca csak 8 házat számlál a nevezett két bordélyházzal együtt.

Mi alázattal alulírottak pedig ifjú fi és nőgyermekkel ellátva – kike ezen leírt bordélyházak rossz hatásával lehetnek, s őket tulajdon szegényesünkre könnyen az erkölcs-telenség ösvényére vezethetnének.

Szabadkán 1862 szept 3-án
a te(kinte)tes Tanácsnak alázatos szolgálai¹⁰

A kéjhölgyek vélhetően annyira elszaporodhattak, hogy a megköendő üzlet reményében nem ritkán a templomok környékén is feltűntek. Talán ezért, de valószínűbb, hogy a városban általában előfordulásuk miatt fogalmazza meg felháborodását Probojits János prépost, plébános is. Felháborodása akkora, hogy felsorolása a kor egyik remekbeszabott kerítési gyakorlatát villantja meg szemünk előtt.

„Nagyságos Polgármester Úr!

Nem hozok fel Nagyságod előtt újsgat, midőn azt mondom, hogy Szabadkán a kéjhölgyekkel üzlet

példátlan botránnal tartozik e botrányos üzletnek megszüntetését, vagy legalább annak kevéssé botrányossá tételét jólelkű hivem megkeresésére szorgalmazni lelkipásztori kötelességemnek ismerem. Nincs az a város, nincs az a község, hol e bűn oly nyilvánosan, oly szeméremtől fogózik mint Szabadkán, itt a legnyilvánosabban legnépesebb és leglátogatottabb utcákban mint a Kőtemplom tözsomzédságában, Városházához közelebbi utcában, a Casinói helyiség sorában számos illy bordélyházak tartatnak, merre oly gyakran a buzgó hűvek ájtatos körmenetet szoktak tartani a bordélyházak berelt hölgyei a legszemtelenebb öltözékben az utcán mindenféle gyalázatos állásokban a jámborok szeméit és lelkét a legnagyobb botránnal sértegetik, miután a Kálváriához legközelebb laknak e botrányos hölgyek, tapasztaltatott már, hogy ott is szentségtelenítő botrányok követtek el általuk, én az egész jámbor lelkű és jobb érzésű városi közönséggel együtt illő tisztelettel e bajnak orvoslását Nagyságodtól várom, méltóztatnék e bordélyházakat vagy megszüntetni, vagy legalább illy nyilvános helyekről kevésbé látogatott és félreeső utcákba elhelyezni...¹¹

Az időszak szórakozónegyede tehát már akkor elfoglalja mai helyét, és a mai városközpont helyén találjuk, ahol kialakulását több tényező is segítette. A legfontosabb utak egy része itt találkozik, ezzel párhuzamosan az iparosok új, többnemzetiségű rétege is keres megélhetési lehetőséget. Az áruban és pénzben történő tökéakumuláció magához vonzotta a szolgáltatóipar legkülönbébb ágait is, így a kocsmák és vendéglők mellett a bájakait felkínáló hölgyek is helyet kapnak. A vízgált időszakkal egyidős és későbbi adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a jobb kocsmák, vendéglők a néhai I. körben és annak közvetlen szomszédságában, a jelentős utak mentén létesültek, míg az egyszerű, bor és pálinka helyére engedélyt kérő italmérő helyek a többi körben, területük nagyságának arányában oszlanak meg, némi etnikus sajátosságokat mutató. Az italfogyasztás kisérlőjelenségének titulálható más szórakozási formák is ez esetben a rangosabb helyekhez és azok közeléhez kapcsolódtak. Keveset tudunk arról, hogy a falusias jellegű, és egyéb italmérő helyek környékén folyó prostitúció milyen méreteket öltött, és milyen módon folyt. Hozzá-

vetőleges és szórványos adatokat találhatunk ugyan egyes igényes tanulmányok lapjain,¹² amik alapján képet kaphatunk a kocsmákban divó duhajkodásról. Ugyancsak az íráskor megerősítik a laza erkölcsű nők jelenlétét is a kocsmákban. Ezek szerint e helyeken a közvetlen környezet által ismert és elkönyvelt nők üzték az ipart, elsősorban létfontartási céloktól vezérelve. A közönség vélhetően szemet hunyt az ilyen pénzkereseti lehetőség felett, szemben a hivatalos állásponttal, amit a „városlakó” populáció hangoztatott. A messze földön híres szabadkai állatvásárok vélhetően nemcsak a kocsmák számára jelentettek csúcsidezőket, hanem a természetben történő szolgáltatásokat nyújtó réteg



Letartóztatva...

(Heinrich Zille litográfiája)

sámára is. Miután ezekről az eseményekről nem szólnak panaszos levelek, ezért majdnem teljes bizonyossággal feltételezhetjük, hogy az itt megforduló kéjhölgyek teljesen megfeleltek a társadalmi réteg elvárásainak és igényeinek.

Források

1. Sz.V.L. 1912/polg. 1863
2. Sz.V.L. 1299/polg. 1863
3. Sz.V.L. 4468/polg. 1862
4. Sz.V.L. 4458/polg. 1862
5. A közismerten szörb népesség lakta VIII. körben meglepően kevés helyen mérnek sör. A zsidók lakta VII. körben a pálinkamérések száma magas, a magyarok és horvátok által lakott területeken vélhetően saját borukat, valamint a sajátból visszamaradó seprőből készülő pálinka fogyasztását szorgalmazzák. A vegyes, soknemzetiségű I. kör, a mai városközpont német, szlovák, magyar, szerb, horvát, zsidó iparosok közvetlen közelében már a sör, bor, pálinka fogyasztásának lehetősége is adott.
6. Terbócs Attila (1998), Italozás a régi Nagykőrösön (1770-1780). In: Teritéken, Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. Születésnapja alkalmából, Budapest

Bordélyok Földváron

WEISSENBECK József

A legösibb foglalkozásnak minősítik a bordélyházit. Meglepő, hogy nemcsak nagyvárosokban voltak nyilvánosházak, ahol kéjnéket alkalmaztak – ún. „szexuális dolgozókat” – hanem kisebb falvakban is létesültek ilyenek. Bácsföldváron is. Még a bordélyos neve is megőrződött az utókorra, ellenben a kéjnek nevé és számát örök homály fedi.

Az első bordélyház felállítását Nedo Jure kérelmezi 1910 februárjában a községi képviselő-testület-től. Az egészségügyi bizottság helyenvalónak látja a kérelmet, s a „bordélyházak számát kettőben javasolja megállapítani.” Dr. Balassa Béla községi orvos a bordélyház felállításának szükségessége mellett érvel, ám a képviselők levétezik napirendről. Dr. Balassát ezzel mélyen megsértették, s valószínű ez volt az oka annak, hogy még ebben az esztendőben felmondott.

Bordélyház azonban mégis nyílt Földváron, de csak rövid ideig működhetett, mivel a községi jegyző-könyv már csak annak megszűntetéséről számol be. Íme, mit jegyzett be Lovász István akkori jegyző-könyvvezető a 100/912. sz. alatt 1912-ben:

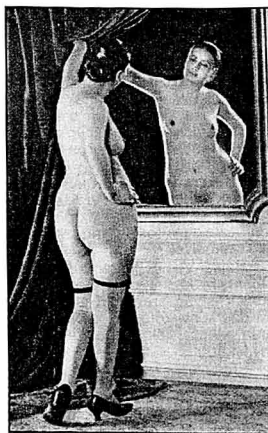
„Németh Istvánné, Pátrik Katalin részére 2138/912. főszolgabírói szám alatt adott bordélyházi engedélyre nézve indítványoztatott, hogy ezen erkölcsrontó helyiség végleges megszüntetésére nézve tétessenek meg az intézkedések. A serdülő fiatalság, sőt az iparostanoncok egész serege lett itt megfertőzve. Tehát annak létezése csak káros. Az indítvány egyhangú elfogadása mellett utasítani határozatott előjárás, miszerint a bordélyház végle-

ges megszüntetése iránt intézkedjék. Mely véghatározat ellen a meghirdetéstől számított 15 nap alatt bárki fellebbezéssel élhet.”

Fellebbezett-e valaki, esetleg az inasok közül, ezt már nem tudjuk, de egy bizonyos: a községi képviselő-testület már 1912. június 22-én új tagokat választott az egészségügyi bizottságba.

Tehát működtek bárcás kurtizánok e Tisza melléki faluban is. Természetesen nem hivatalos formában üzték ezt már előbb is, meg később is, főleg kocsmák, ivók árnyékában. Erről tanúskodik a földrajzi nevek gyűjteménye is, ahol a Bellányi Vera kocsmája címszó alatt olvashatjuk, hogy a Lala-saroki házban, a jelenlegi Partizán utcában az I. világháború idején igen hangosan mulatoztak a kikapós menyecskék a szabadságos katonákkal. Néprajzi hagyományként is említhetjük a szöveget:

„Húzd rá, cigány, kapom a segélyt,
Isten az uram haza ne segítsd,



Még az uram itthon volt,
Selyem fityulám sose volt,
– énekeltek a menyecskék, nagylányok. Így mesélték az idősebb falubeliek, akik még emlékeztek rá, vagy hallották a még idősebbektől.

És ebben a könyvben áll a Hep-paj-ház is. Itt is, a Nikola Tesla utcában, nyilvánosház volt a Jugoszláv Királyság idejében. Állítólag még a közelmúltban is működött titokban e tájon hasonló lélekelevenítő és testnyugtató kisipar.



Bácsföldvár, 1943 (képes levelezőlap Horváth József gyűjteményéből)

A FELSŐHEGY MELLETTI KALOCSAI-VÖLGY A TÉRKÉPEKEN

HOVÁNY Lajos

A Kalocsai-völgyről a szakirodalomban Fridrik Tamás, Dudás Gyula (Muhoray A.), Iványi István, Kalmár Simon, Fábri Jenő, Fábri Nándor, Szekeres László, Matijevics Lajos, Gyetvai Péter és Guelmino János munkáiban olvashatunk. Megállapításai szerint a Kalocsai-völgy vize, a *Kalocsai-ér/Kalocsai völgy-ér* a középkori Bátka mellett megközelítette a Tisza árterét, valamint közelében a *Kis széksős* és a *Nagy széksős* vizes területek, a *Kerekszék*, a *Vakszék* és a *Hosszúszék/Hosszú-szék* szikes laposok, tavak voltak.

A Penavin Olga- és Matijevics Lajos-féle földrajzi neveket tartalmazó gyűjtemény, illetve az 1999. május 27-i terepszemle alapján (segítségért köszönet illeti Fodor Istvánt, a zentai Történelmi Levéltár igazgatóját) leszögezhető, hogy a Kalocsai-völgy torkolatának terepszintje alacsonyabb, mint a Hosszú-szék terepszintje; folytatása az Orompárt alatti tó, illetve náddal borított földterület, a *Kerek-szék/Kerek szék*, valamint torkolatának közelében, az Orompárttól keletre a *Vak-szék* és a *Fekete-szék* ingadozó vízállású tavak, a *Hosszú-szék* szikes legelő, illetve a már csak útnévben fennmaradt *Kákaszék* területek, illetve területek el.

A völgyre vonatkozólag az alábbiakban a térképezett történelmi források értesüléseinek a számbavétele következik.

Bács-Bodrog vármegye több térképén (Karpe-Nozdovicsky, 1766 táján; Denk, 1779; Quits, 1802-1811) a Kalocsai pusztá (Kalacs/Kalacs P.) északi szomszédja a névtelen Kalocsai-völgy.

Az 1. mellékleten látható I. katonai felmérés szerint Zentától (Markt Zenta) délnyugatra három ágon indul el a Kalocsai-völgy (*Kalocsa Thall*). Az orompárti torkolatnál a *Gömbölő Szék* oder *Okruklacs* tó, északkeletre pedig a *Nagy-Szék* oder *Szlasina T*; tó foglal helyet. A völgyben út vezet, déli partján a Pivar-halommal (Pivar Halom).

A vármegye Fischer- (1785, 1788), illetve Müller-féle (1788) térképein Zentától nyugatra névtelenül jelölik a Kalocsai-völgyet.

A Bácskát is bemutató egyik 1790-es térképen Zentától (Szentá) délnyug-

atra névtelen ér torkol a Tisza árterébe.

A vármegye Pávai-Farkass-féle (1792) lapján Zentától (Szentá) nyugatra egy olyan névtelen völgy van, amiből, a településtől délre, ér kapcsolódik a Tiszára.

Bács-Bodrog vármegye Bauer-féle kéziratos atlaszában (1805) a Kalocsai pusztá (P. Kalatsa) melletti névtelen völgybe északról három ág torkol. A völgy orompárti végénél levő két névtelen tavacskáktól északra egy nagyobb, többágú, névtelen tó van. A völgy keleti, illetve a nyugati harmadát egy-egy út keresztezi.

Magyarország Lipszky-féle (1806) térképén a Kalocsai pusztá (Praed: Kalacs) melletti névtelen völgyből olyan névtelen ér indul el, ami a Telecskai-fennsík (Notabilis Elevatio Terreni Telecska nuncupati) szélét képező Orompárttól névtelen kis tóba ömlik. A től északra egy másik névtelen tó van.

A vármegye Bauer-féle (1825) térképén a Kalocsai-völgyet (*Kalotsa*) három út keresztezi: keleten a Szegedet Becsével (Vetus Becse) összekötő, a középső részén a Zentát (Szentá) és Topolyát, nyugaton pedig a Zentát és

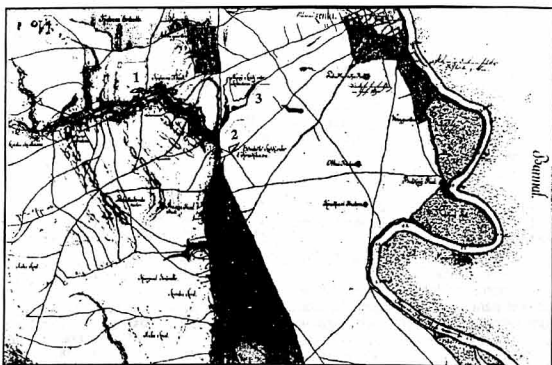
Kishegyest (Hegyes) összekapcsoló utak.

Magyarország 1876-os térképén a Kalocsai pusztától (Pusztá Kalocsa) északra levő Kalocsai-völgy (*Kalocsai völgy*) az Orompárttól két ágra szakad. Keleti részében azzal az úttal, ami Csantavért a Zentától délre levő, a bái-tai Tisza-parttal köti össze. A völgy nyugati részét a Zenta-Topolya út metszi.

Zenta 1876-os kataszteri térképén a *Kerek szék*től nyugatra a Pivar-halom (Pivarhalom) van. A *Kerek szék*től észak-északkeletre az a *Hosszú szék* terül el, aminek délnyugati részére az *árok* felirattal ér kötdök, és amittől délre a *Vak szék*et, illetve a „*Kákés szék dűlő*”-t jelöli a térkép.

A Fridrik Tamás-féle vármegyei-leírás 2. mellékletén látható térképe szerint Zentától nyugatra, Felsőhegy (F. Hegy) mellett, egy névtelen völgy terül el.

Magyarország 2. oldalon látható (fénymásolat) zentai Történelmi Levéltárat illeti a (közönet) térképén Kalocsai pusztá északi részén a Pivar-halom (Pivar halom) van; északi szomszédja a Kalocsai-völgy (*Kalocsai völgy*). A völgynek északról négy táplálólögye van. Az orompárti (Orompárt) torkolatánál, nyugatról keletre három tó sorakozik; a tavak északi szomszédja a többágú, sőt szigetettel is bíró *Hosszú szék*. Tőlük keletre három felirat nélküli tó látható. A Kalocsai-völgy torkolatvidéke és a *Hosszú szék* délnyugati széle egy névtelen érrel van összekötve. Keletről nyugatra haladva



1. ábra

A Kalocsai-völgy (Kalocsa Thall) (1), a Kerek-szék (Gömbölő Szék oder Okrukacs) (2), illetve a Hosszú-szék (Nagy-Szék oder Szlasina T) (3) bemutatása az I. katonai felmérés 1783-ban készült lapján.

a völgyben hat hidat jelöl a térkép. Két híd a névtelen éren vezet át a Szeget Becsével, illetve a Zentát Tornyos pusztával összekötő utakat. A többi négy híd a Pivar-halom (Pivar halom) közelében, a Zentáról a Tornyos pusztába (Tornyos likasi pusztá) vezető úton van.

Roediger Lajos vármegye-térképén (1900 táján) három ágból ered a névtelen Kalocsai-ér. Folytatásában, az Ormopart mellett, két névtelen tó van, de ezekről északra is elterül egy névtelen, többágú tó. Az utóbbi Felsőhegytől délkeletre, Zentától pedig délnyugatra helyezkedik el. Kapcsolatban van ezzel a Kalocsai-értorkolati része is.

Jugoszlávia 1956-os térképén a Kalocsai-völgy (*Kaločka Dolina*) középső szakaszában víz van jelölve. A völgy nyugati felére északról két névtelen völgy kapcsolódik. Déli partján, a középső részen a Pivar-halmot (Pavar Kalom), északi partján, a keleti részén pedig a „Crkveno Brdo”-t ábrázolták. (A terepszemle szerint ez utóbbi helyen volt a középkori Tót-Kalocsa település.)

Vajdaság 1971-es talajtani térképén a Kalocsai-völgyben (*Kaločka dolina*), amire északról két ág kötődik, a Kalocsai-ér (*Kaloča*) foglal helyet. A völgy déli partjának közelében, a Kalocsa pusztán (*Kaloča pusta*) a Pivar-halmot (Pivar Halom) jelöli a térkép. A völgy orompart (Orm) torkolatának közelében, valamint ettől északra is egy-egy szikes terület el. Az elsőn át, déleket tart egy ér, majd keletnek fordulva a Tiszára kapcsolódik. A Pivar-halomtól északkeletre a völgyben három híd látható. Két híd a Zentát (Senta) és Tornyost (Tornjós) összekötő úton, egy pedig az erről leágazó, és a mederben a Tisza felé tartó, a már nem létező Bátka helyét megelőző úton van. Annak ellenére, hogy egy út az Ormopartnál is keresztezi az eret, ennél még sincs híd jelölve.

A térképek szerint tehát a Kalocsai-völgy:

- igen gyakran száraz volt;
- nyugati részén, északról négy mellékága van;
- déli partján a Pivar-halom (Pivar Kalom, Pivar Halom) áll;
- ormoparti torkolatánál a Kerek-székkal azonosítható „Gömbölő Szék oder Okruklača”-t terül el; észak-északkeletre a „Nagy-Szék oder Szlasina T.” látható, ami – helye szerint – a Hosszú-széknél felel meg; tőlük keletre, illetve délre a Nagy-szék van megnevezve, de úgy a Kerek-széknél, mint a Hosszú-széknél is van még két-két névtelen tó, amelyek a Kerek-széknél a



2. ábra
A Kalocsai-völgy (1) a Fridrik Tamás-féle, 1878-as vármegyeleírásához mellékelt térkép részletén.

„Vakszék”/„Vak-szék”, illetve a „Feke-te-szék”;

- vize, a Kalocsai-ér:
- a Tiszába, vagy ennek árterébe, vagy pedig a Kerek-székbe torkollott, vagy kapcsolatban volt a Hosszú-székkal is;
- jelenleg a Kerek-széken átvonuló csatornában folyik le;
- a Zentáról Csantavérre, illetve Kishegyesre vagy Tornyosra vezető utakkal, valamint a Szeget Becsével összekötő úttal kereszteződik, valamint
- hidjai a Pivar-halom, illetve az orompart torkolat közelében vannak.

A további kutatásoknak kell tisztázni a „Kis széksós” a helyét.
Ez az, amit erről a 18. században is már időszakos vizű, tehát ászóként működő völgyről megdudhattunk.

Forrásmunkák:

Fábrí Jenő: Zenta története 1526-ig. – Senta: Rukopis 1965. (Grada za monografiju Sente (4.))

Fábrí Nándor: Zenta földrajza. – Senta: Rukopis 1965. (Grada za Monografiju Sente (3.))

Fridrik Tamás: Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai Népszerű Leírása. – Szeget: Nyomatott Endrényi Lajos és Társa Könyvnyomdájában 1878.

Guelmino János: Zenta és környékének növényei. I. Virágosok. – Senta: Štamparij koo rukopis 1968. okt. (Grada za monografiju Sente, br. 12.)

Guelmino János: Zenta és környékének növényei. II. Virágatlanok. – Senta: Štamparij

kao rukopis 1973. november. (Grada za monografiju Sente 12/B)

Guelmino János: Zenta környékének állatvilága II. Gerinctelen állatok. – Zenta: Dudas Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre 1996. (Zentali Monográfia Füzetek – Grada za monografiju Sente 42. füzet)

Gyetvai Péter: A Tisza korona-kerület településtörténete. A Tisza korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete. – Kalocsa: Kiadja a kalocsai Viski Károly Múzeum mellett működő Kalocsai Múzeumbarátok Köre 1992. I. kötet.

Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. – Szabadka: Nyomatott Horváth István Könyvnyomdájában 1909. I. kötet. (Második kiadás.) (Fakszimile kiadás: Szabadka: EBI 1991. I. kötet)

Kalmár Simon: Zenta. – In: Borovszky Samu (Szerkesztette): Bács-Bodrog vármegye I. – Budapest: Országos Monográfia Társaság (1909), 273-289.

Matijevics Lajos: Bácska történelmi víznevei. – Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1986.

Muhoray Á. Bács-Bodrog vármegye víznevei. (Érek, tavak és mocsarak.) – Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, Zombor 1898, 1, 34-41.

Nejgebauer, Viktor; Živković, Bogoslav; M. Tanasijević, Đorđe; Miljković, Nikola: Pedoločka karta Vojvodine. – Novi Sad: Institut za poljoprivredu i istraživanja, 1971.

Penavin Olga, Matijevics Lajos: Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára. – Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1980. (Vajdaság Helységneveinek Földrajzi Nevei 5.)

Szekeress László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. – Újvidék: Forum Könyvkiadó, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1983.

Silling István

Kakasok szólnak, Máriát kiáltanak

Adalék a vajdasági magyar archaikus népi
imádságok variálódási vizsgálatához. Tótfalu, 1997. 135 p.

KÓHEGYI Mihály

A romantika felé hajló néprajzkutatók népszokási tanulmányaikban az ősi hitvilágnak a kereszténységgel szorosabban összefüggő népeleti megnyilatkozásait, mint nem igazán népi sajátosságot, rendszerint mellőzték. A magyar szakirodalomban – jórészt német példák nyomán (Hans Naumann, Georg Schreiber, Anton Huonder, Hugo Dausend) – csak az 1930-as évek közepén tűnnek fel az e kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok (Schwartz Elemér). Jellemző, hogy a négykötetes Magyarorsági Néprajzában mindössze három oldalnyi teret szenteltek a magyar népvallás keresztény elemeinek s ebben is inkább programot, útmutatást nyújtottak kezdő kutatóknak. Konkrét tippeket nem sorakoztattak fel, mert nyilván kevés adattal rendelkeztek. E korai biztatás után következett 1945, s vele minden vallással kapcsolatos kutatás szünetelt, mert hivatalos támogatást, megjelentetési lehetőséget nem kapott, sőt, az ezzel való foglalkozás, gyűjtés egyenesen rossz pontnak, esetleg mellőzendőnek és üldözendőnek számított. Egyedül a szegedi Bálint Sándor folytatott ma már pótolhatatlan nagygyűjtést az 1950 és 60-as években. A néprajz vezető korifeussai eltűrték működését, hiszen hivatalosan nem tudták nyakát szegni, lévén hogy semmilyen intézethez, múzeumhoz sem tartozott. 1971-ig kellett várni, amíg Erdélyi Zsuzsa újra előállt e témával. Pais Dezső, Mezei László, Fettich Nándor, Holl Béla reagáltak azonnal Erdélyi Zsuzsa felvetéseire. Ettől kezdve erősödött, szélesedett, gyarapodott azon néprajzosok száma, akik egyre másra hozakodtak elő a maguk gyűjtésével, sőt idővel a mai országha-

Silling István

KAKASOK SZÓLNAK, MÁRIÁT KIÁLTANAK



tárainkon kívüli magyarság körében is megindult a gyűjtés. Táncozós Vilma a moldvai és a gyimesi archaikus imákat tette közzé, Zsilák Mária a szlovákiai magyarok népi imádságait vetette össze a magyar és szlovén népi imádságokkal. Az 1990-es évek elején jelentkezett első ilyen tárgyú könyvével Silling István, aki mindmáig a vajdasági Kupuszinán él, melyről köztudomású, hogy nagyon hagyománytisztelő és -őrző, mélyen vallásos közösség. Magyar-ságuk megőrzésében ez nem kis mértékben segített. Nem kellett más tennie, mint falubeli ismerőseit kifagatni, hogy csodálatos népi imádságokat jegyezhesen fel. Természetesen később gyűjtését az egész Vajdaságra kiterjesztette. Ebből születtek gyors egymásutánban kötetei (Boldogasszony ablakában 1992., Templomok, szentek, imádságok 1994.), tanulmányai (Archaikus imádságok a Bácskából, Vigília,

1994., A nyugat-bácskai Jézus híve kultusz és társadalomtörténeti vonatkozásai, Híd, 1996., A Mosztonga legészakibb szentkútja, Mária-könyve és a szerb irodalom, Úzenet, 1996., A bácskai népi vallásosság szent szövegei és a ferencesek, Hungarológiai Közlemények, 1996.). Archaikus népi imádságaink gyűjtése közben lett figyelmes egy bizonyos imádságra, melyet szinte az egész Vajdaságban ismertek.

Reggeli imádságnak vagy Kakasos imádságnak nevezték. Kiderült, hogy ezt a típust a magyar nyelvetűletnek nem minden vidéken tudják, például a gyimesi és moldvai magyarok körében nemigen találják a kutatók. Nyilván ennek felismerése után határozta el a szerző, hogy közli az eddig gyűjtött adatait és a népköltészeti alkotásokra jellemző számmisztikát is tisztelben tartva, kerekén száz imádságot mutat be.

Az archaikus népi imádságok szerkezetét vizsgálva a szakkutatás már megállapította a hármas tagolódást. A kezdő formula más népköltészeti alkotásokhoz hasonlóan egy természetzi kezdőkép jegyeit tartalmazza. A jelen esetben az ébresztésmotívumát.

A Jézus elfogatásáról Máriát értesítő kakasszóval (innen az elnevezés) indul az imádság. Második szerkezeti eleme a Krisztus kiszívódását felelevenítő rész (verek, kínozzák, harapógóval csipdesik, rugdossák, tépazzák, leköpdösik, felfeszítik). A záradékban a szöveg égi hitelesítését mondják el. Az Atyaisten, Uristen, Krisztus Urunk, Urunk Jézus, vagy Mária megígéri az imát mondóknak az elkárhozástól való mentesítést. A megbocsátás kifejezőiként általában a bűnőktől való szabadulás szavai állnak: nem viszem sem pokolba, sem purgatóriumba, hanem Atyánk országába; velem lézen a Paradicsomba; kinyílik előtte a mennyország kapuja, stb.

A szerző végül figyelmeztet, hogy az általa bemutatott reggeli archaikus népi imádság Vajdaság-szerte még ma is ismeretes, ám begyűjtése égetően sürög.

Bizonyos, hogy ősiségeket is tartalmazó népköltési szövegeink hitünk, kultúránk, nyelvünk erejét bizonyítják. Érdemes őket fenntartani és átadni az utánunk jövőnek is.

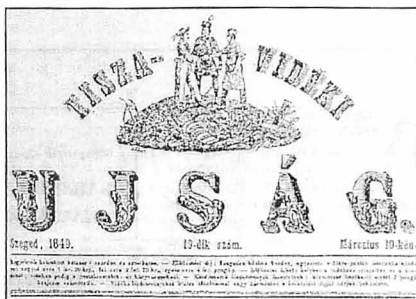
A Tisza-vidéki Ujság tudósítása Kaponyáról – 1849

G. TÓTH Ilona

A míg 1849 telének vége felé a magyarok tétozáztak, a szerbek cselekvésre szánták el magukat. Szabadka és Horgos bevételét kísérelték meg, azonban a kaponyai csatában március 5-én sikerrel visszaverték őket. A *Tisza-vidéki Ujság* március 7-én így tudósított róla: „Szabadkát a ráczok folyó hó 4-én este, s 5-én reggel megtámadták, de lakoltak is érte. A csatában elesett közülük 150 ember, vesztettek sok lovat, 3 ágyút, 3 lóporos társzerkezt, számos sebesülteiket nem is számíttva. A mi veszteségünk 25-30 ember. A katonaságon kívül részt vettek a csatában a szabadkai nemzetőrök és ott táborozó mozgócsoapatok, kik szinte vitézül segítettek kivívni a győzelmet. Erősen hiszik a lelkes szabadkaiak, hogy ez csak előcsatája a jövődő győzelemnek, mert hol a vezér iránti bizalom, fegyelm és egyetértés uralkodik, ott a harczter mindenkor a diadal mezeje.” Ugyanebben a lapszámban olvashatjuk a következőket: „Szinte tegnap reggel Martonosnál lévő előőreinkkel a kanizsai ráczok kezét fogva s csókolódzva barátkoztak, estve pedig ugyanazon kanizsai ráczok Szabadka ellen a bajmoki ráczoknak segítséget küldték, de a horgosiai jól ismerőn a judási csókok ösztentését, őket gondos őrszmmel kísérték, s jókor elejebők vágtak. Az ilyen ellenséggel azután érdemes tovább is parlamentozni!” A lap március 14-i száma foglalkozott részletesen a kaponyai csatával: „Folyó 4-én este a ráczok Szabadka és Bajmok között fekvő kaponyai csárdánál lévő őrségünket megtámadták, s onnan elverték. Erre a városban zaj ütélvén, még akkor este mintegy 80 honvéd, a szegedi mozgócsoapat 2-ik százada, egy század baranyai mozgó csapat, mintegy 60 huszárral és két 6 fontos ágyúval Mihailovits őrnagy vezérlete alatt a zombori útra kifelé vezényeltetvén a csárdától mintegy kétezer lépésnyire eső tanyánál megállapodott,

honnét is a nevezett csárda felé lovas előőrség küldetett, mely minduntalan azon jelentést tért vissza, hogy a ráczok rájuk lövöldöznek. Reggel 6 órákor a mieink mintegy 300 főnyi gyalogsággal s a huszárokkal megtámadták a csárdát, de a ráczok ágyúval feleltek, két órai folytonos és erős ágyútűzelés után mi alatt a szegedi mozgócsoapatbeliek minden mocnás nélkül helyüket megállották minthogy a mieinknek ágyútoltyéink elfogytak, s a ráczok Bajmokról s Pácséről minduntalan erősödtek, seregünk visszavonulni kénytelenítették. A szegediek közül Tóth József kövítettnek lábikráját egy 3 fontos golyó találta részünkről más sebesült nem volt. Seregünk hátrálására a szerbek ujjongva rivalgtak, s 12 s 18 fontos ágyúikkal köszöntettek a mieink után. Végre déltájban Gál László vezérlete alatt megérkezett Szabadkáról a várva várt segítség, s a mieink rögtönzött kiállítás után egyesített erővel előre haladtak. Alig haladva ezer lépést, csatározóink a ráczokkal találkoztak, s őket azonnal hátrálni kényszerítették, a ráczok ágyúztak, a mieink félhold alakban előnyomulva az ágyúzást viszonozták. Mintegy három órányi folytonos előnyomulás és csatározás után a ráczok a csárda körül elkészített állásukat egész erőmegfeszítéssel védelmezték, míg végre huszáraink a ráczoknak neki vágáltak, kik is 4 ágyú hátrahagyásával futva menekültek. Seregünk őket egész Bajmokig üzte, de ők Pácsér felé vették útjukat, s egyre szaladtak. Már a nap leáldozott, midőn Bajmok alól

győztes seregtől, a nagy fáradtság miatt tovább nem mehetvén, vissza fordult, éltetve hős vezérüket s a dicső huszárokat. Az 5-ik zászlóaljbeli honvédek remekül csatáztak, a Szabadkai nemzetőrök, s itt táborozó mozgócsoapatok helyüket szinte dicséretesen meg-



állottak. Este 10 órákor értek a mieink Szabadkára, a 24 órai folytonos fáradalom után szomjuság s éhség miatt ellankadva. Sebesülteink 14, köztük a derék Paganini tüzérkapitány, ki másnap élni megszűnt. A ráczok közül 9 halott maradt csak a csárdánál, számos halottaikat és sebesülteiket magokkal elvívén. Nyereségünk 4 ágyú és egy lóporos kocsi. Másnap egy bajmoki magyar, miután a ráczok lélekszakadva futottak tova, 2 munició és 2 ágyú-kocsi, valamint a ráczvezérnek hintáját behozta Szabadkára és elmondá, hogy még sok munició maradt hátra Bajmokon, – e végből az őrség egy része azonnal oda rendeltetett, új meghagyással, hogy az ott maradt gázokkal is rövidesen számot vessenek. Ekkor Hadik hadosztálya már 12 000 emberből állt, s ide rendelték Gaál László ezredes hadosztályát is (mint köztudott Gaál László alezredes a kaponyai csatában csak egy dandárral az három-három és fél ezer fővel rendelkezett. Ez a katonai erő csatlakozott a 12 000 fős IV. szegedi hadtesthez. Sajnos a korabeli jelentések „zavartsága” eredményezte azt, hogy több kutató köztük Iványi István a kaponyai csatában felvonuló magyar forradalmi erők létszámát tizenegy-tizenkét ezerre becsüli a valós

három-négy ezer helyett – a főszerek meg.). Ez a csata jelentette Perczel Mór tavaszi hadjáratának kezdetét. Perczel március 15-én vette át Hadiktól a hadosztályt, s Batthyányt Szabadkára ment.

A *Tisza-vidéki Újság* március 20-án a következő hírt közölte: „Mintha nálunk valami nagy dolog lenne készülöbben amugy szép csendesen. A rácz alkunak már semmi neszt nem hallani, e körül minden mély hallgatásba merült. Úgy látszik mintha a szélcsendben zivatar készülne, mikor legsimább a tenger színe, akkor várhatjuk leg-hatalmasabb felmozdulását. Szeretve tisztelt Perczelünk vezérlete alatt siet honvédek felcsapni. E napokban Szabadkán egy mozgó csapat csaknem egytől-egyig honvéd-ruházt öltött magára, alakítván a 79-ik zászlóaljat. A ráczok, békés kiegyenlítés helyett a szomszéd Szőreg helységben a partonálló magyar-templom előtt hatalmas védsáncsnak foglalkoznak. Másutt a Tiszán át csalogatják sült tyúkra, kalács, bor és pálinkára Váza-vitézeinket: de ezek már ismerik a ráczok barátságát, melyet mielőbb szeretnének ismét szuronyra tűzni, mint minap Szőregnél.”

Perczel első ténykedése március 22-én a Szőreg és Szentiván között magát eláncolt 5000 főnyi szerb tábor megtámadása volt. A szerbeknek itt 12 ágyújuk volt. Batthyány Kázmér is részt vett a csatában, melynek eredményeképp Theodorovits tábornok Törökkanizsa felé menekült, a sereg másik része pedig Deszk, majd Béba felé futott. Kiszombornál Keményi őrnagy, Horgos és Kanizsa között pedig Gaál ezredes és Czintula őrnagy üzte át a szerbeket a Tiszán. Gaál László március 23-án visszafoglalta Zentát, s Csantavéren egyesült Perczel csapataival, amelynek létszáma 6000 gyalogos és 600 lovas volt.

Perczel Mór feladata Pétervárad felmentése volt az ostrom alól. Március 25-én Szegyhelyen találkozott a Württemberg huszárok járőreivel, akikkel megüzente, hogy megindultak felmentésükre. Korabeli tudósítás szerint „tábornokunk a szegyhelyi svábokat, mint a rabló ráczokkal czimboralókat jól ránczba szedte. Márcz. 26-án Verbászra értünk, s miután Ó-Verbászra embereink több gaz ráczot

részint agyon lödöztek, részint összefogdosztak, még az nap estve a városon kívül tábort ütve ott éjel-tünk, másnap reggel Ó- és Kis-Kérre mentünk, hol is seregeinket beszál-lásoltuk. – Perczel tábornokunk pe-dig gr. Batthyány Kázmérral e-gyütt, huszáraival s lovas ágyúival Pétervárra indult, kit is mi harmad-fél napi éber pihenés után bevár-tunk, az alatt a vidéken egy-egy kis hajtó rácz vadászatot tartván.”

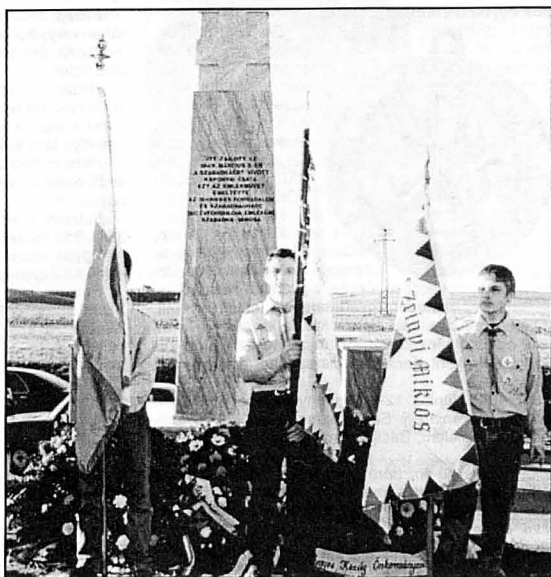
Perczel 2 század honvéd, 2 szá-zad huszár s egy üteggel Okéren, Kiszácson, Piroson, Újvidéken át ment Pétervárad felé.

Nugent császári tábornok már-cius közepén utasította Lederer Mór ezredet Újvidék bekeríté-sére. Még a Ferenc csatárhoz sem ért, mikor Perczel Újvidéken elé vonult.

Mihalovits őrnagy Gaál ezredes parancsára a deszpotszentiváni szerb tábor foglalta el, s Zombor felé üzte a szerbeket.

„Március 30-án tért vissza Pé-

tervárról és Új-Vidékről Perczel tá-bornokunk s gr. Batthyány Kázmér, és egyesülve dandárainkkal más-nak Verbászra át Kula felé indul-tunk. A mint Verbásznál seregünk majdnem keresztül onult, a csato-rna zsílipénél megjelent mintegy 500 szerb, kik eregünknek még a hidon át nem kelt részét két ágyu-val megtámadták, de lovas ágyu-ütegeink hatalmas tüzelésével visszariasztván, alig 6 ágyu lövés után a gyáva rabló csorda megfu-tamodott, a huszáraink által üzőbe vetetvén, sok közülük lekoncolta-tott, – egy ágyujok, s egy zászlójuk a mieink által elfoglaltatott. Még az nap Kulára értünk, melyet az ellen-ségtől tisztán találtunk. A megye-beli helységek egymás után küld-ték hozzáink megbízottjaikat a had-sereg megérkezten örömeiket kije-lentők.” Perczel Kulán bevárta For-get őrnagy csapatát, mely Hegye-sen keresztül érkezett. Az osztrák-szerb csapatok Zombort elhagyva Eszékre vonultak vissza.



A káponyai csata emlékművének újbóli felavatása 1999. március 5-én, a szabadkai-bajmoki út mentén (Molnár Megyeri Pál felvétele)

A szabadságharc bácskai érmészeti emlékei

GERLOVICS Szilveszter

Dacára annak, hogy az 1848/49-es magyar szabadságharc számos jelentős csatája zajlott le Bácskában és e tájról származik ill. itt küzdött a szabadságharc nem egy kiemelkedő személyisége is, csupán néhány érmészeti emlék tanúskodik a dicső múltrol. A 150. évforduló kapcsán először kerül sor összegzésükre, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy felhívjuk a figyelmet a ritka és becses értékekre, és megővjük a még feltehető példányokat az elkallódástól.

1848. június 12. Az első összeütközés a szerb lázadókkal Pétervárad és Karióca között (posthumus egylapú érem)



Előlap: Középen, gyöngykorban hadiszerek. Lenn keresztbefektetett kard, hüvelyestől. Körül, gyöngykörbe zárva, recézett alapú szegélyen: ★ EMLÉK BÁCSKAI TABOR-BÓL JUNIUS. 1848.

Hátlapja sima.
Fülezett érem, 31,5 mm, 12,9 g, ezüstös fémből és sárgarézből készült.

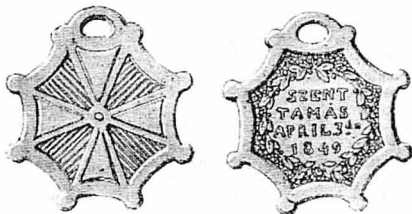
Gohl Ödön² modern gyártmánynak tartja, úgy véli, hogy ugyanazon műhelyből került ki, ahonnan az 1849-es papírpénzek hamisítványai, Huszár Lajos³ pedig készítőjeként Kocsis János szegedi aranyművest nevezi meg.

Az 1848. június 12-i események ismertetésére idézzük a Borovszky Samu szerkesztésében a szazadelőn megjelent, Bács-Bodrog vármegyét bemutató monográfiát:

„... június 10-én, báró Hrabovszky János pétervárad-i parancsnokhoz a kariócai táborból küldöttség állított be, s arra kérte, hogy a magyarok támadásai ellen oltalmazza meg őket, egyúttal a titeli sajkás zászlóaljat bocsássa a szerb nemzeti bizottság rendelkezésére. Miután azonban báró Hrabovszky kérésük teljesítését megtagadta, a küldöttség szitkozódva távozott. Hrabovszky ugyan ennek ellenére is még egy kísérletet tett a szerbek lecsillapítására, és átüzent

Karióczára, küldjenek hozzá egy másik bizottságot, hogy azzal tanácskozzék; de Sztratirovičs kihívó felépése következtében végre is kénytelen volt kardjához nyúlni s június 12-én megtámadta a szerb lázadók egyik főfőszakát. Bár az egész napon át tartott küzdelem után sikerült neki Sztratirovičst kiszorítani Karióczáról, sőt a Don Miguel gyalogezred egy szerb zászlót is elfoglalt és 70 foglyot kézrekerített, de a támadás mégis meghiúsult, mert más szerb felkelők a pétervárad-i csapatok háta mögé kerültek, mire Hrabovszky kénytelen volt a visszavonulást elrendelni.”⁴

1849. április 3. Perczel Mór Szenttamásnál megveri a szerbeket és elfoglalja Óbecsét (emlékérem)



Előlap: Pontozott alapon, lefelé futó babérkoszorúban négy sor felirat: SZENT / TAMÁS / APRIL 3-án / 1849. Az érem előlapjának felső fele vörös, az alsó zöld színű.

Hátlap: Nyolc küllő két darab keresztet alkot, az egyik negatív bevésésű, felváltva sima és recézett mezőket képezve. A pozitív rész arany színű, a negatív bemélyedésű zöld és piros színű.

Perem: Nyolc karélyos, homorú oldala és kiemelkedő pereme van, minden csúcsban kiemelkedő gömböcskével.

Fülezett érem, magassága fülestől 33, szélessége 26 ill. 31 mm, bronzból készült.

Egyes rajzos ábrák szerint kötött, masnis nemzeti színű szalagon kellett volna viselni.

Perczel Mór tábornok a győzelmes hadjárat és Szenttamás 1849. április 3-án történt bevételének emlékére elrendelte, hogy a hadjáratban részt vett valamennyi honvéd emlékérmét kapjon. Ennek szellemében, néhány nappal az ütközet után Batthyányi Kázmér területi kormánybiztos és a honvédelmi biztommány Szege-



Szenttamási emlékérem egy fantáziarajz alapján, hibás dátummal. Szege-

jelenlövők nevében Osztrovszky kormánybiztos-helyettes arra kérte fel, hogy a szenttamási győzelem emlékére készítsen el 6000 db katonai érdemjelet, mégpedig a tűzvészben elpusztult ottani harangok ércéből. A mester örömmel tett eleget a megbízásnak, a munkát darabonként három ezüstgarasért elvállalta, átvette megbízóitól a harangércet, továbbá 300 forint előleget kért és kapott. A kormánybiztos kikötése csupán az volt, hogy az emlékérmék lényegesen különbözzenek a császári katonai érdemrendektől, tehát se kerek, se keresztalakúak ne legyenek.

Az érme elkészült, de mire átadásukra sor kerülhetett volna, a szabadságharc elbukott. A császári csapatok 1849. augusztus 2-án bevonultak Szegedre és Kocsis János féléve a megtorlástól elásta az elkészült érmeiket. Amikor pedig békésebb idők következtek, előszedte és eladta Bognár Lajos kovácmesternek, aki ismét harangot öntött anyagukból. Az, hogy nem semmisült meg valamennyi érdemjel, az arany-műves feleségének köszönhető, aki férje tudta nélkül mintegy 20-25 darabot elrejtett, majd elosztogatott és így megmentett az utókor számára.⁵

A szenttamási emlékérmének ma már csupán néhány példánya ismert. Önből vagy ólomból készült mintáját és egy harangércpéldányt a szegedi múzeum őriz⁶, egy sérült – a szalagartó fül felső fele letört – példány a Magyar Nemzeti Múzeumban található, egy pedig 1913 óta a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum tulajdonát képezi. Ez utóbbinak külön története van: Miután Perczel Mór a kiegyezés évében (1867) hazatért az emigrációból, azonnal segítséget nyújtott a honvédegyletek megalakításához. Így került 1868-ban Szegedre, ahol a szegedi Honvédegyet alakuló ülésén, a tiszteletére rendezett lakomán, mellére egy Kocsis Jánosné által megmentett szenttamási emlékérmét tűztek. Mint becses ereklyét, a tábornok haláláig kegyelettel őrizte, majd utódai hagyatékából került a veszprémi múzeumba.

1849. október 6. Schweidel József honvédtábornoknak, a 13 aradi vértanú egyikeként, születésének 109. évfordulójára, 1905. május 18-án kiadott emlékérmé.



Előlap: Három tölgyfaág közt Schweidel József mellképe, tábornoki egyenruhában. Fölötte félkörben:

• SCHWEIDEL JÓZSEF • Alatta: 1849. OKTÓBER 6.

Hátlap: Nyílt babérkoszorúban, csillag alatt három sorban: 1905 / ZOMBOR / MÁJUS 18.

Pereme sima.

Átmérője 36,2 mm, oxidált felületű ezüstözött rézből – 23,4 g és bronzból – 22,1 g készült (a súlyadatok e cikk szerzőjének gyűjteményében levő példányokra vonatkoznak) Exner Károly budapesti vésnök műhelyében, 250 példányban.⁸

Egyes példányai bronzból (gyakrabban) és ezüstözöttből (ritkán) köz- és magángyűjteményekben is fellelhetők.

Egy bronz példánya 1998-ban került kalapács alá a Nudelmann gyűjtemény árverésén.⁹

Schweidel József honvédtábornok, akit az aradi vértanúk egyikeként 1849. október 6-án végeztek ki, 1796. május 18-án született Zomborban. Születésének



Schweidel József

évfordulóján, 1905. május 18-án, Zombor nagy ünnepélyességgel leplezte le a szobrot, amelyen a vármegye lakosainak tizezreinek kívül a törvényhozás 21 tagú bizottsága is részt vett, Kossuth Ferenc (Kossuth Lajos fia) és Justh Gyula vezetésével. A szobrot a 100 tagú Schweidel-szoborbizottság állíttatta fel országos közadakozásból. Az emlékünnepekre Trischler Károly felkutatta a vértanúra vonatkozó okmányokat és megírta Schweidel rövid életrajzát, amely könyvekben is megjelent¹⁰, de alkalmi árusok Schweidel szobrának képével díszített poharakat, tányérokat és egyéb csecsebecskéket is kínáltak. Nyilván a szoborbizottság rendelte meg az emlékérmeket is, amelyeket aztán az ünnepségen megjelent illusztris vendégek körében osztottak szét.

Jegyzetek

1. A szabadságharc emléktárgyai. Kiállítás és árverés. Budapest, 1998. március 10-11. 97. o. 330. tétel, sárgaré, 32,5 mm, 11,43 g.
2. Gohl Ödön: *Magyar szabadságharc emlékek*. Numizmatikai Közlöny II. (1903) 69. o.
3. Huszár Lajos: *A régi magyar emlékérmék katalógusa*. 5. Újkor (1740-1849) MEE, Budapest, 1981. 45. o.
4. *Magyarország vármegyéi és városai: Bács-Bodrog vármegye*. Budapest, é.n. II. 204. o.
5. H. Szabó Lajos: *A szabadságharc és az emigráció pénzei, kintutestesei 1848-1866*. MEE Pápai Csoportja, Pépa, 1995. 79-81. o.
6. Numizmatikai Közlöny XII. (1913) 68. o.
7. Numizmatikai Közlöny IV. (1905) 98. o.
8. *A szabadságharc emléktárgyai*. I. m. 79. o. 255. tétel
9. Múhi János: *Zombor története*. Kalangya, Zombor, 1944. 233. o.

A szabadságharc honvédsége 1849-ben

BONA Gábor

Az 1848. december közepén meginduló téli hadjárat a császári csapatok jelentős sikereit hozta: a kormány Debrecenbe menekült, s a honvédsereg hadművelleti tere a Tiszántúrra zsugorodott. Lényegében ennek tudható be, hogy a honvédsereg létszámában csak a hadiszerencse fordultával következett be komolyabb változás. Addig a Tiszántúrra korlátozott újoncoszás csak a hadjárat folyamán bekövetkezett veszteségeket pótolta.

Országosan a tavaszi hadjárat győzelmei tették lehetővé a honvédsereg növelésének újabb ütemét. 1849. április 24-én a törvényhozás Kossuth javaslatára újabb 50 ezer újonc besorozásáról hozott döntést. A gyakorlatban májusban induló újoncoszánlapon azonban már az ország háborús kifáradására utaló jelek mutatkoztak. Az önkéntesek száma és aránya messze elmaradt az 1848. őszi adatokhoz viszonyítva, ami a lelkesedés megcsappanására utalt. Az eredményességet hátrányosan befolyásolta az orosz hadsereg benyomulása is. A központi kormányzat nagy erőfeszítések árán, a helyhatóságok – helyenként érezhetően lanyhuló – támogatásával még 50-60 ezer embert tudott a zászlók alá állítani. A szabadságharc végéig szakadatlanul folyó újoncoszás eredményeként a honvédsereg létszáma június közepére 150 ezerre, egy hónappal később pedig – legmagasabb létszámát elérve – 170 ezer főre emelkedett.

Az új alakulatok azonban már nem érték el a korábbiak színvonalát. A gyalogság esetében például a május-június folyamán szervezett 90-103. honvédszászlóaljak nagyobb részét a fegyverhiány következtében szuronyos puská helyett csak kiegyenesített kaszával vagy ládszával lehetett ellátni. A július-augusztusban megalakult 129-148.

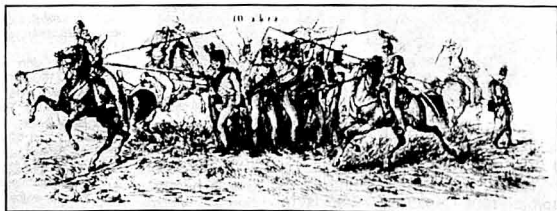
zászlóaljak közül löfegyvert főfőrmán egy sem kapott, s egyáltalán nem jutottak kiképző keretekhez a régebbi alakulatoktól. Az 1849 nyarán szervezett 18. Attila huszárezred felét nem tudták felszerelni, így az ezred négy századának a világi fegyverletétkor nem volt mit lennie.

Viszonylag töretlennek csak a tűzérség fejlődése mondható. 1849 júliusában a honvéd tűzérség már mintegy 70 tábóri üteggel rendelkezett, ami közel ötszáz löveget jelentett. Ez lényegében megfelelt a sereg létszámához viszonyított korabeli átlagos aránynak. (A szabadságharc végén Komárom, Pétervárad és Arad összesen mintegy ötszáz felszerelt várlovas színtén biztosította az említett várak, illetve erőd védelmét.)

A honvédsereg fő fegyvernemei mellett tovább fejlődtek a speciális alakulatok. 1849 tavaszán például megjelentek a vadászcsapatok. Néhány ilyen már korábban is szerepelt a hadrendekben, zömük azonban 1849 tavaszán-nyarán vonult be a harcoló seregtestekhez. Ez elsősorban három vadászrezdet jelentett, melyek szervezése Ormai (Auffenberg) Norbert ezredes nevéhez fűződött. Az 1849 januárjától zömlem Nagyvárad központtal alakuló 1. ezred, az 1849 tavaszán Kolozsvárott és Tordán felálló 2. ezred, valamint a májustól

Marosvásárhelyen szervezett 3. ezred összesen mintegy 7 ezer katonájának azonban csak fele részben volt löfegyvere. (Ellentétben a császáriakkal, ahol ez az alfegyvernem nagy hagyományokkal, katonái pedig pontos találatot biztosító huzagolt csövű vadászskurtállyal rendelkeztek, s így elit alakulatoknak számítottak. A szűkebben vett honvédsereg 150, illetve 170 ezres létszáma néhány reguláris, illetve félregulárisnak számító formációt is magában foglalt, így például a külföldi légioikat. A lengyeleknek 1849 nyarán már két légiojuk is volt: egy a felső-magyarországi hadszíntéren, egy pedig Erdélyben. Az előbbi három zászlóaljat, valamint négy dzsidás (ulánus) századot foglalt magába, létszáma mintegy 2500 főt tett ki, parancsnoka József Wysocki tábornok, majd Jerzy Bulharyn ezredes volt. Az erdélyi légio két zászlóaljból – melyből azonban egy még szervezés alatt állt –, valamint néhány dzsidászszázadból tevődött össze. E légiónak gróf Franciszek Los ezredes volt a parancsnoka. Az olasz légio ugyanekkor egy szabályos – hat századból álló –, valamint egy kétszázados zászlóaljból, továbbá egy vadászcsapatból és egy könnyűlovasszázadból állt báró Alessandro Montti ezredes vezetésével. A magyar oldalon harcoló osztrákoknak és németeknek három alakulatuk is volt: az Erdélyben küzdő híres bécsi légio, melynek életben maradt katonáit 1849 májusában hadnaggyá nevezték ki az alakuló honvédszászlóaljához, továbbá a tiroli vadászszászlóalj, valamint a német légio.

Ugyancsak a honvédsereg hadrendjében szerepelt a felső-magyarországi és a bácskai védereg.



Képes oktatási segédlet a honvédújoncok kiképzéséhez (Franz Weiss litográfiája)

Ezek területvédelmi céllal létrehozott félreguláris formációk voltak, mintegy átmenetet képezve a nemzeti sereg és a reguláris honvédsereg között. A néhány gyalogos osztályból álló felső-magyarországi védősereget *Szemere Bertalan* felső-magyarországi kormánybiztos szervezte, a bácskai védősereg alakítása pedig *gróf Batthyány Kázmér* délvidéki kormánybiztos nevéhez fűződik. E néhány zászlóaljat, illetve egy lovas osztályt magába foglaló védősereg a Délvidék magyar menekültjeiből szerveződött 1849 február-márciusában. Ezekhez hasonló szerepet töltött be az Erdélyben felállított – hat vagy nyolc – ún. székely határvédszászlóalj is.



Gróf Batthyány Kázmér

Végül a gerillacsapatokat kell még megemlítenünk, melyek első sorban Kossuth 1848. december 18-án kiadott felhívása nyomán szerveződtek. E csapatok zöme nem felelt meg az elvárásoknak – partizánharc az ellenség hátában –, s többségüket 1849 tavaszán feloszlatták vagy beolvastották a honvédseregbe. Néhányan azonban megállták a helyüket – mint például *Cornidesz Lajos* székeségségi vadászzászlóalja. Közülük szomorú nevezetességre tett szert *Hatvani Imre* gerillacsapata, mely 1849 májusában megdolgozott és véres következményekkel járó támadást indított az Erdélyi Érc-hegység román felkelői ellen. Ezzel megghiúsította az ígéretesen induló magyar-román békétárgyalásokat, a csapat nagy része pedig életét vesztette az Abrudbánya körüli harcokban.

A honvédsereg mellett, mint

fegyveres testület, a szabadságharc során fennmaradt a nemzetőrség is. E polgár-katonaságot korlátozott harcértéke miatt azonban csak „végszükség esetén” mozgósították a későbbiekben. Így például 1849 júliusában, a Tisza vonalának védelmére az oroszok ellen. Kiseb, jobban felfegyverzett nemzetőralakulatok mozgósítására azonban több alkalommal sor került, hosszabb-rövidebb időre a csatákra vezényelték őket – elsősorban a hasonló harcértéket képviselő nemzetiségi felkelőkkel szemben.

A HONVÉDSEREG SZERVEZETE ÉS ÖSSZETÉTELE

A honvédsereg hadszervezete szintén a korabeli formákhoz igazodott. Legkisebb taktikai egysége a dandár, általában a három fő fegyvernemből összeállított vegyesdandár volt. Ez 1-3 gyalogos zászlóaljból, 1-3 lovasszázadból és némi tüzérségből állt. De voltak tisztán lovas- vagy gyalogdandárok is. 2-4 dandár alkotta a hadosztályt, s általában 3 hadosztály a hadtest.

Ebben *Görgei* hadügyministersége hozott változást, aki 1849 júniusában elrendelte a honvédsereg átszervezését. Utasítása szerint a dandár mint állandó formáció megszűnt, s a szervezés alapja a hadtest lett. Minden hadtestnek két gyalogos-, valamint egy lovashadosztályból kellett állnia, összesen 10 zászlóaljból, 16 lovasszázadból, valamint 5-6 útegből. Az intézkedés azonban nem minden seregrésznél került bevezetésre.

Ez is jelzi, hogy a szabadságharc alatt az egységes központi irányítás akadozott a honvédseregben. Az egyes seregrészek parancsnokai 1848 őszétől a Szemere-kormány megalakulásáig általában Kossuthal álltak közvetlen kapcsolatba, vele vitálták meg a teendőket. 1849 tavaszán a hadügyminisztérium kinevezett ideiglenes fővezér, *Görgei* a hadügyminisztériumot, valamint a feladnai hadsereg központi tábornoki irodáját a honvédsereg irányításának központi szervévé szerezte volna tenni, kísérlete azonban megtört a seregevezérek – *Perczel*, *Bem* és *Dembinski* – ellenállásán. Ebből nagyobb baj végül is nem származott, de a kormányzó, a miniszter-

elnök, a hadügyminiszter és a fővezér illetékességének és jogkörének tisztázatlansága a szabadságharc utolsó időszakában többször vezetett egymással ellentétes utasítások kiadásához.

Társadalmi összetételét tekintve a honvédsereg az ország minteképe volt. Legénységének túlnyomó 80-85%-át az agrárműesség adta, elsősorban a szegényparaszti tömegek. A nemzetiségi megoszlást illetően azonban csak sejteink vannak, becsléseink szerint a honvédsereg soraiban kb. 20 ezer szlovák s ugyanennyi román anyanyelvű katona harcolt. A kivetett újonclétszám, valamint az egyes alakulatok szervezési helyének ismeretében ezek az adatok reálisnak tűnnek. Viszonylag nagy számban lettek honvédek a kárpátaljai ruszinok, az erdélyi szászokat leszámítva a magyarországi németek, a délvidéki bunyevácok, továbbá a zsidók. Mindezt egybevetve a honvédsereg közkatonaiknak mintegy 40%-át tették ki a nemzetiségiek.

A tisztikarban eredetét tekintve három fő csoport különíthető el markánsan: a volt császári-királyi tisztek, a jurátus ifjúság, valamint az egykori császári-királyi altisztek rétege. Súlyát és szerepét tekintve az első csoport volt a legjelentősebb, ez adta a honvédsereg tábornoki karának nagyobb hányadát, valamint a középszintű katonai vezetők zömét. A jurátus ifjúság képviselői már az első honvédszászlóaljok szervezésénél jeleskedtek, s később is nagy számban álltak a zászlók alá. A szabadságharc folyamán a csapattisztek mintegy harmada közülük került ki. A szabadságharc során kinevezett mintegy 12 ezer főnyi tiszt harmadik csoportját az egykori császári-királyi altisztek alkották. Ők a tiszt pálya nyitottsága, valamint szakértelmük alapján lehettek a honvédsereg tisztjei. A tisztikar nemzeti megoszlás tekintetében eléggé tarka képet mutat. Közismert például, hogy az Aradon kivégzett honvédtábornokok többsége nem magyar származású volt. A tábornoki kar után következő sorban, a törzstisztek – ezredesek, alezredesek, őrnagyok – között, ha nem is ilyen mértékben, de szintén hasonló volt a külföldiek, illetve a magyarországi nem magyarok aránya.

Görgei Artúr - hős vagy áruló?

HERMANN Róbert



Világos után a közvélemény tekintélyes része nem a tülerőt, hanem a tülerővel szemben az ésszerűség határáig ellenálló hadvezért, Görgei Artúrt (1818-1916) tette felelőssé a vereségért. Ezt emelte aztán a hivatalos politika szintjére Kossuth szeptember 12-i vidini levele. A vád célja nem egyszerűen a felelősség áthárítása volt. Kossuth a szabadságharc történetének tendenciózus bemutatásával azt akarta érzékeltetni a nyugati közvéleménnyel s azon keresztül a kormányokkal, hogy Magyarország nem saját gyengesége miatt veszítette el a háborút két nagyhatalom (a Habsburg Birodalom és a Cári Oroszország – a szerk. megj.) egyesült erejével szemben. A vereség oka esetleges volt: a magyar fővezér árulása.

Ez a vád aztán élete végéig, sőt, jóval azután is Görgein maradt. Kossuth sohasem ejtette el a vádat. Görgei, aki emlékirataiban szintén nem túl hízelgő képet festett a volt kormányzóról, már jóval tárgyilagosabb volt. Hibái ellenére sem tagadta a volt kormányzó történelmi szerepét és jelentőségét. „Görgei gyakran mondta nekem – írja Marczali Henrik – „hogy 1848-ban Kossuth a nagy ember, ki nélkül nem történt volna semmi. Ő maga csak buborék, kit fölvetett az események árja.”

Görgeinek 1849 után kevés működési tér jutott. 1849-1867 között a karintiai Klagenfurtban élt rendőri felügyelet alatt feleségével, majd itt született két gyermekével. 1852-ben előbb németül, majd angolul, olaszul és svédül is napvilágot láttak emlékiratai. Görgei e munkájában keményen – s gyakran igazságtalanul – bírálta volt harcostársait, Kossuthot, Perczelt, Klapkát, ám a kriti-

kából kijutott a szemben álló fél hadvezéreinek, Jellasicsnak, Windisch-Grätznek, Haynaunak, valamint az „egységes és erős Ausztria” politikusainak is. A munkáról az emigránsok nagy része úgy vélte, hogy azt Görgei nyilván az osztrák kormány megrendelésére és jóváhagyásával írta, pedig a Habsburg Birodalomban betiltották a könyvet (magyarul csak 1911-ben jelent meg). Görgei 1867-ben egy újabb kötetben, a *Mikes Kelemen* módjára, fiktív levelek formájában *ir Gazdátlan levelekben* védte magát az 1849. nyári hadjáratról és a fegyverletétellel kapcsolatos vádak ellen, de komoly áttörést nem sikerült elérnie.

1867 februárjában, majd március 8-án emlékiratokat írt *Deák Ferenc* számára a magyar haderők reformjáról. A kiegyezés után, 1867 júliusában tért haza. Előbb különböző munkákat vállalt, volt a Pesti Téglagyár és Kőszénbánya Részvénytársulat intéző igazgatója, vasútépítkezési munkafelügyelő, később öccse, *István* ügyvédi irodájának munkatársa. 1884-től a Tisza kormánytól kapott altábornagyi nyugdíjából élt. 1884. március 30-án 207 volt honvéd nyilatkozatban jelentette ki, hogy Görgeit nem tartja árulónak. Élete hátralévő éveit Visegrádon, illetve Budapesten töltötte. 1916. május 21-én, legnagyobb győzelmének, Buda visszavételének 67. évfordulóján Pesten, a Mária Valéria utca 17. számú házban érte a halál. A temetésen ott voltak a kor politikai és tudományos életének kiválóságai, s a honvédménház megjelent agg honvédre megemlékezéssel tisztelegtek.

Alakja körül a történelmi és publicisztikai viták máig sem jutottak nyugvópontra. Olyan költők és írók

nevezték árulónak, mint *Vörösmarty Mihály*, *Bajza József*, *Sárosi Gyula*, *Tóth Kálmán*, *Vajda János*, *Ady Endre* és *Illyés Gyula*; s olyanok tartoztak tisztelői közé, mint *Gyulai Pál*, *Lévay József*, *Mikszáth Kálmán*, *Móricz Zsigmond*, *Sárközi György* és *Németh László*. Róla írt első könyvét *Jászi Oszkár*, s arcképe ott volt *Gömbös Gyula* irodájának falán. A két világháború között lovasszobrot kapott a budai várban, 1945 után ezt olvasztották be a Szállin-szoborba. Az árulási vádat a történetírás megcáfolta, s a tábornok ellenfelei mindmáig nem tudtak egyetlen olyan dokumentumot sem felmutatni, ami az állítólagos árulást bizonyíthatná.

A hatlapon: Az 1848. április 7-én hivatalba lépett első magyar felelős kormány (Tyroler József részmentszete Weber Henrik rajza nyomán). Fentről, az óramutató járásának irányában: *Baththyány Lajos*, *Eszterházy Pál*, *Mészáros Lázár*, *Eötvös József*, *Deák Ferenc*, *Szerchenyi István*, *Klauzál Gábor*, *Szemere Bertalan*; középen Kossuth Lajos.



BÁCSORSZÁG

Vajdasági honismereti szemle • 1999/7-8 • JÚLIUS-AUGUSZTUS • Alapította • Dr. Csillag Károly (1862-7), Szabadka, 1904 • Új alapító: Népkör Magyar Művelődési Központ, 24000 Szabadka, Zárko Zrenjanin u. 11. • Felelős kiadó: Grafoprodukt Kft. 24000 Szabadka, Tolstoj u. 9., tel./fax: 024/555-032 • Igazgató: Özevgy Károly • Szerkeszti a szerkesztőbizottság, tagjai: Hovány Lajos, Kunkin Zsuzsanna, Lalla Gábor, Lippai Livia (olvasó-szerkesztő, lektor) Horváth József, Papp Árpád, Ricz Péter, Tolnai Ottó, Szabó József, Vékony László • Fő- és felelős szerkesztő: RICZ Péter • Szerkesztőség- és levélcím: Bácsország, 24000 Szabadka, Lazar Nešić tér 1/VII. 85., tel.: 024/555-333, 282-es mellék, fax: 26-819; ügyfelfogadás mindennap (hétfőtől péntekig) 9-től 11 óráig • Műszaki szerkesztés és számítógépes tördelés: SLOGAN, 24000 Szabadka, Dusan cár u. 4., tel./fax: 024/21-958 • Nyomda: Grafoprodukt, 24000 Szabadka, Tolstoj u. 9., tel./fax: 024/555-032 • Igazgató: Özevgy Károly

E számunk megjelenését Szabadka önkormányzata támogatja



1. - VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL. 1849. VIII. 13.

2. - HAYNAU

3. - 1782-1856 IVAN FJODOROVICS PASZKEVICS

AZ ELSŐ FELELŐS



**MAGYAR
MINISZTERIUM**